

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Եթե ընդունինք որ գրական պարբերականի մը էջերը կրնան շողանկար մը ըլլալ լեզուի մը գրատոր կենսունակութեան, այսինքն անով արտայայտութեան ձգտող կենսափորձին, ապա կրնանք ըսել որ *Բագինի* էջերը միշտ ալ փորձած են բեմ տրամադրել նոր անուններու եւ նորանոր արտայայտչաձեւերու: Այս լեզուն կը շարունակէ իրեն քաշել սերունդէ սերունդ ու ցամաքամասէ ցամաքամաս գրիչ շարժել փափաքողներու հետաքրքրութիւնն ու ձրգտումը: Ասիկա՝ ի հեճուկս անոր դէմ ցցող բոլոր արգելքներուն ու դժուարութիւններուն, ըլլան անոնք ներքին (այսպիսի ղեկավարութեան ի տես, կ'աւաղէր մեր երէց բարեկամը վերջերս, լեզուն թաղողի պէտք չունի: Խօսքը անշուշտ դպրոց փակողներուն կը վերաբերէր), երեւակայական (կամ երեւակայութեան պակասի), կամ այսպէս կոչուած «պայմաններու բերումով»: Լեզուն ունի անհրաժեշտ մը ու զայն գործածողները անոր հենելով է որ ճամբայ կը բանան կեանքի փորձառութիւններու նորանոր արահետներու մէջէն: Գրականութեան մէջ ալ պատկերը տարբեր չէ: Ինչպէս Մարկ Նշանեան կը նշէ ներկայ թիւին մէջ Եղուարդ Պօյաճեանի նուիրուած իր գրութեան մէջ՝ «Գրականութեան մէջ չկայ, կ'երեւի, ինքնակոչ սերունդ, ոչինչէն ծնած: Հայ Սփիւռքի օրինակը, իբրեւ փորձառական դաշտ, ցոյց կու տայ որ գրելու ցանկութիւնը ինքնաձիւն եւ ինքնաբոյս չէ»:

Խօսքը անշուշտ փոխանցումի շղթային մասին է: Կենսունակութիւն մը կայ, որ սերունդէ սերունդ փափաքը կը ստեղծէ նորերուն մօտ այդ փորձառութեան մէջ իրենք զիրենք տեսնելու ու անոր միանալու: Լեզուն կարծես իրեն կը կանչէ: Տակաւին մեր այսօրուան աշխարհասփիւռ իրականութեան մէջ լեզուն ինքնին ծայրագոյն ցրուումի ընթացքի մը մէջ կը գտնուի: Այս թիւին մէջ պիտի հանդիպիք այս լեզուով տարբեր սերունդներէ արտայայտուողներու ու զայն տարբեր ձեւերով կիրառողներու, ամենէն՝ ըսենք կանոնաւորէն մինչեւ ամենէն կանոնազանցը, ամենէն դասականէն մինչեւ ամենէն փորձառականը: Որովհետեւ ցրուումն ալ իր իրականութիւնը ունի եւ այդ մէկը այս լեզուին մէջ է միայն, որ կրնայ ձեւ գտնել ու երեւիլ: Լեզուն ինքնին պատկերը կու տայ ծայրագնաց ցրուումին: Փորձառութիւն մըն է ասիկա, որ «պայմաններու բերումով» եղաւ մերը, որ մեզ նախորդող սերունդները ստանձնեցին, եւ որ մեզ բոլորս կը կապէ իրարու ցամաքամասէ ցամաքամաս: Այդ ստանձնումն է որ կը խրախուսէ մեզ ու կը մղէ յառաջ:

Ինքնագիր

Խմբագիր | Սոնիա Քիլեճեան-Աճէմեան
Փոխխմբագիր | Վարդան Մատթէոսեան
Գործավար | Նայիրի Աղամեան
Ձեռնարկում եւ էջադրում | Անոյշ Ակնեբեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Անոյշ Ակնեբեան	Արամ Պաշեան
Մարուշ Երամեան	Կարէն Զալլաթեան
Վիզէն Թիֆէնքճեան	Սեւան Տէյիրմէնճեան
Յակոբ Կիլլիճեան	Խաչիկ Տէր Ղուկասեան
Աւետիս Հաճեան	Միրնա Տուզճեան
Շաղիկ Մկրտիչեան	Յարութին Քիրքճեան

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝
Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

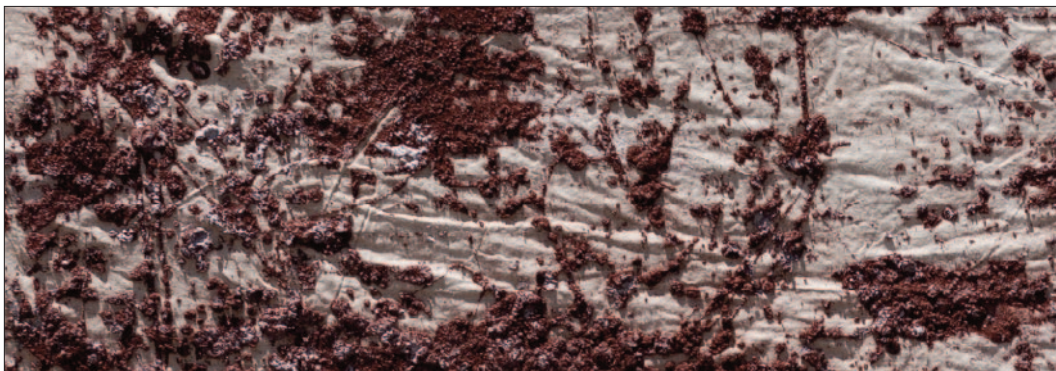
Ցրումի կեդրոն՝
Համազգայինի Գրատարած
Շաղգոյեան կեդրոն

Տպագրութիւն՝
Համազգայինի
Վահէ Սէթեան տպարան

Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկդ. 80 1096
Պուրճ Համուտ, Լիբանան
E-mail: print@hamazkayin.com

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ♦ 1
- ԾԱԽԻ ՊԻԼԱԼԵԱՆ ♦ ԱՆԵԼ ՈՒՐԲԱԹ 5
- ՆԱՆՈՐ ԳՊՐԱՆԵԱՆ ♦ ԱՆՁԱՅՆ ՇԵՐՏԵՐ 14
- ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ ♦ ԱՍՏՂԵՐԷՆ ԻՋԱԾ ԿԻՆԸ 17
- ԱՆՈՅՇ ԱԿՆԵՐԵԱՆ ♦ ԵՐԵՔ ԿԷՏ 23
- ԲՈՄԲԻԻՂՈՍ ♦ ԵՆԹԵՐԿՐԵԱՅ ԵՆԹԱԿԱՅ
(Pompyx Mori) (Subterranean Subjects) 29
- ԵՆՈՎՔ ԼԱԶԵԱՆ ♦ ՑՆՈՐ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ 37
- ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ ♦ ՅՈՎՍԷՓ ՓՈՒՇՄԱՆԷՆ ԵՐԵՔ ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻՆ 41
- ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ ♦ ԵԴՈՒԱՐԴ ՊՕՅԱՃԵԱՆ՝
ԿՈՐՈՒՍՏԻ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹԻՒՆԸ 46
- ՍԵՊՈՒՀ Դ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ♦ ՓՈՒՆՋ ՄԸ ՄԱԶ, ԸՆԿՂՄԱԾ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ՄԸ
ԵՒ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԿՏԱԿ ՄԸ 55
- ԴԱԼԱՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ ♦ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՆՈՐ ԽԱՌՆԱԾԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱ՛Կ ...
ԹԷ՛ ՓՈՐՁԱՌԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ
ՀՐԱՅՐ ՎԱՐԱԶԻ #ՃԻՎՃԻՎԸ 69
- Յ. ՎԵՐԾԱՆՈՂ ♦ «ՉԱՓԱԾՈՅ ԵՐԿԵՐ - ՎԷՆՍԷՆԻ ԱՆՏԱՌԸ»
ՆԻԿՈՂՈՍ ՄԱՐԱՖԵԱՆ 75
- ՆԻԿՈԼԱ ՉԵԼԻԱՊՈՎ ♦ ՈՒԺԵՂ ՆՐԲՈՒԹԻՒՆ.
ՆԱՐԻՆԷ ԻՍԱԶԱՆԵԱՆԻ ԱՐՈՒԵՍԸ 76
- ՆՈՐ Ի ՆՈՐՈՅ ♦ 80

Կողքի եւ յաջորդ էջի նկարները՝ Նարինե Բաաջանեանի

ԱՆԵԼ ՈՒՐԲԱԹ

ԾԱԻԻ ՊԻԼԱԼԵԱՆ

Այս անգամ Փարիզ, սենտակի մը մէջ նստած, հասունալու փողոցին մէկ անկիւնը կ'այցելեմ: Տարիներու վրայ երկարող իրավիճակի մը դէմ յանդիման եկած եւ քանի մը էջի վրայ քով քովի բերուած՝ 2020ին, Պէյրութ:

— Ե՛լ տեղէդ. ել: Այո, դո՛ւն: Քանի անգամ ըսինք՝ ասոնք շատ լոյս չեն ուզեր: Աս մօտելիդ նայողը կը վախնայ. թող գայ մազերդ շտկէ քիչ մը, ես ալ դիտեմ:

Կու գայ հաստ մազերը շոյելու, կը լուայ, կը հիանայ, տասը տեսակ դեղ կը քսէ, կը լուայ, այս անգամ վրան գլուխը ջուր, արմատները շոյելով, տաքատին ուռեցքը հրապարակ կը հասնի, թանձրութեան քաղաքը: Կը զգայ արիւնատար երակներուն լայնալը, այս անգամ ներսէն. ներսէն դուրս, չերեցող գիրութեան ընթացք մը, ուռելու վիճակ մը, բայց մարմինի չափը՝ նոյնը. թաքնուած ապաստանարան մը, գլուխը քաշող. կը քաշէ, կը ծոխ դէպի փուչիկը, լեցուող փուչիկ մը, բացուածք մը քերող, լայնցնող. թող սողայ փափուկցածը, խնձորի պատառը բերնին թող մարմինի շաքարոտ լորձոնքին խառնուի ու համ բերէ. շնչէ արգիլուած օդը թանձրութեան, քանդէ անունը, ժառանգած դուռը, հասնի փուչիկին, քսուի պատռուող կարմրութեան. բաւարար չէ. քիթին ծակերը ընէ հագար, ուժաթափի, մարի.

— Գլուխը ձեռքերուդ մէջ պահէ՛, ոտքերը երկինք հասցնո՛ր, հետը մնա՛...

Մազի հանգոյցներ քակող մատները կ'օծուին լպրծութեամբ, կը շփացնեն քիւմքեր, միլիոնաւոր սիրտեր ապրեցնելու թթուածին է պէտք, կը լայննայ ու կը լայննայ. մարդու շարժումները ճանչնալու անկարող մարտեան կատու մը. բանտարկեալ մը ճանճացած, մազերու ոստայնին մէջ սատկած...

— Ատոր տեղը պէտք է փոխես. ներս առ կամ շուքին տակ դիր:

Շէզ լօնկին վրայ կեանքերնիս երկարած, կ'որսամ իր ամէն մէկ բառը, նայուածքս սեւեռած դէմքին շրջագիծին. ամբողջապէս հետն եմ: Անքուն գիշերներէս մնացած քանի մը կրամ ուժովս կը փորձեմ մարմինս հեռացնել իրմէ, առանց իր ուշադրութիւնը շեղելու ու արեւէն տաքցած շէզ լօնկի երկաթին քսուելու:

Դիւրին չէր, գիտե՛ս. երկու տարի ապրեցայ հոն. հոն՝ ներքնայարկը: Երեք օր՝ ես ինծի, երեք օր՝ մասնագէտներու. անոնց օգնութեամբ, ծնունդէս ի վեր հիստող հարցերուս ոստայնէն կը փրթէի, պիտի վերիմաստաւորէի եղեր վայրկեաններս, օրերս. ներքն ինքզինքիս բոլոր յանցանքներս որ իմն չեն. պէտք է մոռնալ մօրս գուրգուրանքը. չսպասել այդ գուրգուրանքը այս մէկէն՝ որ իմն է հիմա. պաշտպանուիլ հօրմէս՝ որ իմն չէ: Մայր բառը սորվեցայ անծանօթէ մը, կոչելու այդպէս անծանօթ մը որ փափաքեցաւ «առնել» զիս: Զինքը կանչելու համար տակաւին կը փնտռեմ անուններու ցանկիս մէջ անուն մը

որ յարմարէր մօր: Պիտի կարենամ հանդիպիլ այն ծնողքիս ինքզինքս դիտելով, դպչիմ անոնց՝ մարմինս ճանկելով. վայելքը պահեմ՝ մէկ տարեկան ասքերուս երեցած: Ինչպէ՛ս ներեմ ձեզի, անձնասէրներ, մէկ տարուան ասքեր, որ չկրցաք անոնց դէմքերը փորագրել մտքիս մէջ: Կուրցնեմ ձեզ. բայց ինչո՞ւ: Կուրնալու ցաւը եւ պիտի քաշեմ եւ ո՛չ դուք: Դո՛ւք դիտեցիք անոնց ժպիտը երբ անունս պոռալով կը սպասէին առնեմ առաջին քայլերս եւ իյնամ իրենց ձեռքերուն մէջ. բայց ինչո՞ւ շարունակեմ ոտքերս յառաջ նետել, երբ գիտեմ՝ պիտի չհասնիմ իրենց: Ման, ինչո՞ւ ինծի տուիր ասքեր ու հեռացար անոնց առջեւէն. տուիր թեւեր ու գրկեցիր անոնք մայրական շփումներէ. տուիր օրեր՝ բացակայութեանդ մէջ թաթխելու:

Հոգ չէ, չէ՛, որ չկարենամ մօրս անունը արտասանել երբ օր մը հանդիպիմ իրեն: Մօրս հանդիպելու որոշումը հասցուցած է զիս միայն ներքնայարկեր: Հոգ չէ, չէ՛, որ մօրս անունը չիշեմ մայրերու օրուան բանաստեղծութիւններուս ու հայհոյանքներուս մէջ. չկարենամ նկատի առնել զինք կազմուող յարաբերութիւններուս մէջ: Ման, արդեօք խրատներդ առած ըլլալով երկրորդ առիթներ պիտի ստանայի՞ զիս լքած բոլոր աղջիկներէն ու տղոցմէն: Ման, արդեօք քեզ ճանչնալով պիտի կարենային անելի հասկնալ զիս:

Գիտե՛ս, ամբողջ տարի մը հեռացուած էի արեւէն: Ներքնայարկն էի:

Քրտիկնքէս ջրվէժ դարձած կուրծքերս կը սառին: Արեւուն տաքութիւնը, որ յաջողած է «շէզ լօնկ»ին եւ իմ մորթիս գոյնը փոխել, այլեւ չեմ զգար: Այրողը՝ սիրտս է.

— Ճանըմ, եթէ հոս պիտի դնես, գոնէ վարագոյրը գոցէ. առտու արեւը ելլելուն պէս տաք կ'ընէ:)

Ձեռք եւ ոտք զգալու կարողութիւնս կորսնցուցած, կը դիտեմ փշաթելերու հորիզոնը, մինչ անոր երկայնքին կանգնած ոստիկաններու նայուածքները մէկ մէկ կը գամուին կուրծքիս: Միտս այլեւ մարմինիս մէջ պահուրտած չէ, ինքզինք կը ցուցադրէ բոլորին, կարծես օրուան կարեւոր հիւրը ըլլայ:

Ուրբաթ է. մտքիս սարսափեցնող տեսերիզները կամ անոնց իշխանութիւնը՝ իւրաքանչիւր քայլի եւ որոշումի հետ են. այլեւ պէտք է դադրի ասոնցմէ մէկը:

Ինքնաշարժի դռնէն անվտանգ հասնիլ երաժշտանոցի վերելակ:

Մենեակէս տակալին չբաժնուած, ճամբաս «սպահովցնել» կը սկսիմ: Լա՛ւ պէտք է ուսումնասիրեմ թաղը. անոր ծայրերը Պէյրութի շփացած հարուստները կրնան ըլլայ. յանկարծ անոնք մօտենան, նախ ո՞ր ձեռքով պաշտպանուիմ, ո՞ր ոտքով վազեմ, ձայնի ո՞ր բարձրութեամբ պոռամ, ի՞նչ պոռամ. հետս խօսելու ըլլան, ինչպէ՛ս սովորական մարդու պէս պատասխանեմ հարցումներուն, արաբերէնի գրատրէն միտքս չպահած բառերէն ո՞ր մէկը արտասանեմ. ի՞նչ հագուստով ներկայանամ որ անոնց քով «աղքատ» չերեւիմ. հագուիմ այնպէս մը, որ անոնց բամբասանքներուն մէջէն անցնիմ աննկատ ու թափանցիկ:

Իսկ եթէ ապրած շրջանս ուզեն գիտնալ... ոչնչացած եմ: Փոքր այս մարմինս շաքարի թուղթի պէս թուփի մը ետեւը պիտի նետեն ու մոռնան: Ու ես հոն՝ աղբերուն հետ փտիմ: Ո՛վ պիտի գայ ազատելու զիս: Հայրս արդէն մեկնած է, փոխարէնը խօսք մը նե-

տած. «մինակդ գնա այլեւս, քրոջդ պէս զօրատր եղիր, ընկեր շինէ, մինակդ մի կենար»։ զօրատր քոյրս եթէ կանչելու ըլլամ, խեղճ վիճակս դիտելով, նետողներու խումբին պիտի միանայ եւ «տկար ես» ըսելով հեռանայ։ Բայց, ո՞վ պիտի լսէ զիս որ հասկնայ ուզածս։ Վախը կոկորդոս բռնած, քանդած է տարիներով հայելիին առջեւ «ազատութիւն» պոռալու փորձերս։ Կոկորդ մը՝ որ միայն իմ տան լեզուով խօսիլ գիտէ։ Ուրեմն, ողջ ողջ երաժշտանոցի հինգերորդ յարկ հասնելու համար՝ ինքնաշարժէն իջնել, առնել երկու քայլ, դուռը նուրբ գոցել, կիրթ վարմունքիս առիթով մօրս հպարտ ժպիտը դիտել ու վերջապէս կենսալ իր պատուհանին առջեւ վերջին անգամ մը լսելու՝

— Լաւ նուագէ աղջիկս, անսխալ, ինքնավստահ, ամէն ըսուածները նօթ առ, Օր. Մուսային ալ ըսէ որ մաման գործ ունի, չի կրցաւ գալ այսօր...

Հայրս, պատերազմ ըլլայ կամ ոչ՝ պատերազմի մթնոլորտի մէջ, կ'աւելցնէ.

— Կոնակդ շիտակ բռնէ ծօ, շիտակ քալէ, վիզդ մի ծռեր։

Ու կոնակդ շիտակ բռնած կը դառնաս դէպի փշաթելերը, իրագործելու օրերով պատրաստած ծրագիրդ։ Առաջին քայլդ կ'երկարես, աջ ոտքով. գիրքերու ծանր պայուսակը ձախ ուսիդ, շոգիանալու վախերդ ալ աջիդ, աջը ձախէն աւելի փլած, կոնակդ կոր, մօրդ վերջին վայրկեանին ծալած թաշկինակները տակաւին ձեռքիդ. կը նետուիս փողոց։

Լաւ, հիմա բոլորովին առանձին եմ։ Իսկապէս առանձին։ Ինչ ընեմ, ինչո՞ն հոս եմ, սիրտս աւ ալ պիտի կարենայ շալկել։ Դուն քեզի եկուր, դաշնակի դասի եկած ես. առաջին անգամդ չէ, ճամբան լաւ գիտես, ծրագիրդ յիշէ եւ շարունակէ։ Արագ պէտք է ընես, պահէն գոնէ հինգ վայրկեան առաջ դուռին առջեւը ըլլաս։

Աջդ կը քննես՝ երկինքէն մայթ, ու եղաւ. ուղղահայեաց եղաւ։ Տակաւին կաս։ Չախդ կը դառնաս, ու արդէն... այդ մարդը ինչո՞ն կը վագէ. մէկ վայրկեան. կարծեմ ինքն է, տունի մուտքին նստած մարմինս կը սպասէր, կը հետեւի կոր ինծի, մինակ ըլլալս կ'ուզէ, դեռ կը նայի... Մարդուն հետ տաքութիւնս ալ կը վագէ, հիմա պիտի սպաննէ զիս, հիմա պիտի մեռնիմ, պիտի ուտէ զիս... ձկնորսութեան տուփը ձեռքին՝ հակառակ ուղղութիւնը կը բռնէ։ Քանի մը վայրկեան ես անոր հեռանալը կը նայիմ... ու՛ֆ, ասկէ ալ ազատեցանք։ Տեսնո՞ր, քաջ եմ ես։ Կը մնայ ետեւը ստուգել. քանի մը անգամ գլուխդ ետեւ կը դարձնես ու ինքնավստահ նայուածքով կը փնտռես օդակայանը քեզ «կանչողը», տարօրինակ շարժումներդ ջանալով բնական ցցնել։

Վերջապէս, պատրաստ ես փողոցը անցնելու։ Չհասնող կարգիդ սպասելու համար կը մօտենաս ազդալոյսի սինին. ու մօրդ ձայնը արդէն հասած է՝ «աղտո՞տ է ասի, աստուած գիտէ քանի հոգի դպած է, մի քսուիր, նոր լոզցած ես...»։

Առջեւէս արագ անցնողներէն սարսափած, անմեղ երեսս հոս հոն դարձնելով, սուրացող ինքնաշարժերէն հասնող արաբերէն գէշ «մասխարայ»ներ կը կլլեմ. աչքերս կը սկսին աղօտ պատկերներ հասցնել ուղեղիս։ Աչքերս շղարշած արցունքներու մէջէն պղտոր կանաչ յոյս մը տեսնելով ինքզինքս կը նետեմ մահուան ճիրաններուն։ Բայց, ինքնաշարժերուն մէջէն վագվզելը, մէկուն առջեւը կտրելէն միւսին ետեւը հասնիլը, սարսափէն աւելի ոգեւորութեան զգացումն է որ կու տայ։

Յաջորդը՝ զանիվարն է։

(— Լաւ, հիմակ ու հիմա հոս ձգէ աս թաղարը. գալ ամսուան արձակուրդդ առնես նէ, ամառուան մաքրութիւնը սկսինք քիչ քիչ...)

Զատիվարէն պիտի կարենամ իջնել առանց սահելու, ոտքս դարձնելու, պայուսակս գետին ձգելու, գեղեցիկ մը տեսնելով երկար նայուածքներ նետելու: Թաղին միւս կողմը գտնուող վարչապետի նստավայրը օղակած ոստիկաններուն առջեւէն պիտի յաջողին անցնիլ ո՛չ յանցաւորի տեսքով, ոչ ալ նայուածքով: Ոստիկանի կօշիկին հասած, վիզդ բարձրացուր ու բարեւէ. ոչ շատ ինքնավստահ, ոչ ալ շատ ընկճուած, առանց ակոյացը նետելու, առանց փայլուն աչքերու: Այս բոլորը յաջողցնես, կը մնայ երաժշտանոցի կից եկեղեցիին պարտէզը կտրել: Պարտէզ մը ուր պզտիկներով մայրեր չեն գար հանգչելու, ոչ ալ բարեկամներ հանդիպելու. միայն քեզի անորոշ ծագումի մարդիկ, որոնց վատահուած է պետական այս երաժշտանոցին ապահովութիւնը: Գաղտնիքը անոր պետական ըլլալուն մէջ է: Պետական է. «ճիշդ եւ արդար» որոշումներու պահարան մը: Բայց այս մարդիկը ինչ ապահովութիւն կրնան բերել, երբ անոնց առջեւէն անցնիլը արդէն վիշապներ բռնողի հերոսութիւն կը պահանջէ: Եւ ես պիտի ըլլամ այդ հերոսը:

(— Այսօր խոհանոցը լուանք. քանի մը բան կայ, պիտի փոխեն: Չափերը պատրաստած եմ, միայն կը մնայ ննջարանի պահարանները իջեցնել, կտրել, ներկել ու պատէն կախել: Աւելցուկներն ալ պզտիկ գրադարաններու պիտի վերածեն, նստասենեակի լուսամտիփին կողմերը դնեն...)

Անապատի հող դարձած շրթունքներով, քրտնած ձեռքերով, թաշկինակները վերջապէս աջ գրպանս տեղաւորած, պատրաստ եմ վիշապներ տեսնելու: Պատերազմ կամ ոչ՝ պատերազմի մէջ ապրող հայրս միշտ կ'ըսէ՝

Պիտի չի վախնաս, պատրաստ պիտի ըլլաս, աջ ձախդ լաւ դիտես, չի վախնաս... Այս բոլորը լսելով ինչպէ՛ս չի վախնամ, պապ:

Հօրս՝ «մի վախնար» եւ մօրս՝ «անսխալ նուագէ»ի ֆանֆարները ականջներուս, թեթեւ վագրով մը կը նետուին դէպի յաջորդ գոյամարտը՝ պարտէզ: Պայուսակս մարմինիս փակած, մագերս բուրդէ շապիկիս մէջ, կօշիկիս կապերը լաւ մը ամրացուցած, կը կեդրոնանամ ճամբուս: Ատենը մէյ մը գլուխս առանց բարձրացնելու աջ ձախ կը շարժեմ, շունչս բռնած ու ամբողջ մարմինովս մէկ ամբողջութիւն դարձած՝ կը յաղթեմ: Ամէն գիշեր, երբ տնեցիները կը հանգչին, մատներս մարգած եմ արագ եւ ամուր կօշիկի կապեր հիւսելու, վտանգին նայուածքներ նետելու, առանց որ մէկուն ուշադրութիւնը գրաւեմ: Պարտէզի գոյամարտին ժամանակ եթէ՛ կօշիկիս կապերը թուլնային, եւ ես ծռելով ծունկի գայի՛... արդէն խեղդուած էի...

— Աս ալ ըրինք:

Վերելակը ու ես:

Քեզմէ՛ զատ հոս մէկը չի գիտեր սա պատմութիւնս. չեմ գիտեր. առաջին արտայատութիւններուդ որ հանդիպեցայ, զգացի որ պիտի ուզէի հետդ խօսիլ եւ...

Վերելակին առջեւ գտնուող սպասման վայրն եմ: Կոճակը կոխէ եւ մարմինդ հանդարտ պահէ:

Կայ սակայն մատներու աշխարհէն արքայութեան կոճակ մը եւ մարմին մը որ կը պըրկէ իրաքանչիւր մասնիկը վախի տարբեր ձայներն ու եղանակները զսպելու. վերելակը կը սպասեմ, թէ՛ վտանգը:

Այս վայրը մտքիս տեսերիզներու պատահող դարձած է ալ, որուն վրայ արեւածագ մը կը դիտեմ. դեղին լոյս մը, հասնող վերելակի դրան ճեղքէն. որքան մօտենայ, այնքան մոթօս կ'այրի:

(— Ներքնայարկը, մութ ժամերուն, նոյնիսկ դէմքիս ու մարմնիս մանրամասնութիւնները սկսայ մոռնալ. եւ անոնց հետ կը թափէի անոնցմէ եկած բոլոր դժուարութիւններն ու բարդոյթներս...)

Վերելակը դանդաղ կ'իջնէ: Հասնողը կամ պահակն է, պարտէզի հերոսը փնտռելով, կամ ալ շփացած ու հարուստ աշակերտները, ջահերը բռնած՝ պատրաստ զիս կուրցընելու, կոկիկ հագուստս դեղին դանակներով պատռելու, դեղին ներկերով գիրքերս փճացնելու ու շաքարի դեղին թուղթին պէս չեմ գիտեր քանի կտոր եղած մարմինս նետելու պարտէզի թուփերուն ետեւը: Կամ ալ զիս չսպաննելու դիմաց դրամս ուզող փողային նուագարանի ուսուցիչն է, որ եկած է դաշնակի կափարիչով մատներս ճզմելու, իր երկար դեղին փողով լեզուս ստամոքսս թխմելու:

Լոյսը կը զօրանայ. վերելակը հասնելիք է:

Պարապ ըլլայ կամ լեցուն, ուրիշ մը պէտք չէ հասնի հետս մտնելու: Վերելակ մտնողը միայն իմ մարմինս պէտք է ըլլայ: Եթէ ոչ, մինչեւ հինգերորդ յարկ, վիշապի հինգ բերանէ կ'անցնիմ: Նոյնիսկ եթէ վիշապները առջեւս ելլեն, հետս սպասողներէն ոչ ոք պիտի փրկէ զիս: Ի վերջոյ, բոլորէն տարբեր, բոլորէն հեռացող, արաբերէն կատակներ պատմող մը չեմ.

անձանօթներու հետ խնդացող մը չեմ:

Ուրեմն, ինչ ալ ըլլայ, մինակս պէտք է ըլլամ:

Վերելակը գետնայարկ հասած է:

Գետնայարկը, որուն վրայ ես կամ, որուն վրայ տեսերիզներս կը դառնան: Դէմքս այս անգամ վերելակի լոյսէն կը դեղնի: Դուռը տակաւին փակ, սիրտս տակաւին տաք, կեցած եմ: Աչքերս, դողացող ձեռքերու մէջ լուսանկարի մեքենայի մը պէս խառնակ

պատկերներ կը քաշեն միայն. վարչապետարան, տան բաղնիքը, վերելակ, փայտե դգալ մը, երկար, ցաւցնող:

(— Ապակիները ան դեղով ըրէ, ըսինք...)

Դուր բացող աջովս կը մտնեմ ներս: Մատներէս մէկը տասը անգամ կոճակ «5»ի խորերը թխմելով կը փորձեմ բարձրանալու արարողութիւնը աճապարեցնել, նախ քան տեսերիզներու մարդասպանները թափանցեն վերելակ:

Այլեւ գետնայարկին չենք պատկանիր:

Կոճակ «5»ը վերջապէս կը լուսատրուի. հասանք:

Սիրտս այս անգամ աջ թոքիս յենած, գիրքերու պայուսակ տակաւին ձախիս, փողոցի եւ պարտէզի յաղթանակները ճակատիս, կ'անցնիմ ծրագրիս յաջորդ բաժինին.

Աջ արմուկով դուռը հրել, մինչեւ նեղ բացութիւն մը ունենաս. վերելակին մէջտեղը մնա՛, ոտքերդ ամրացուր գետնին եւ թեթեւ մը թեքուէ դէպի առջեւ. բայց՝ տակաւին դուրս չելլես. պայուսակդ եւ հագուստի կտորներդ ամբողջովին սահմանիդ մէջ պահելու համար՝ ձախ ձեռքդ գործածէ. լուռ շնչելով սկանջ դիր յարկի խօսակցութիւններուն, մօտեցող եւ հեռացող քայլերուն, ու վերջապէս հօրդ ինքնապաշտպանութեան շարժումները վերաքաղելով, դուրս ել. ուշադիր, այս բոլորը ընելու կէս վայրկեան ունիս միայն. այս ձեռնարկդ հանդիսատես պէտք չէ ունենայ...

(— Գիրքերը ամէն փոշի եղած են, մէկ մէկ պէտք է սրբես. տետրակները հոս մի՛ ձգեր, նոր տեղ բացի անոնց համար. մատիտներդ վերցնուր մէջտեղէն, ես ետեւէդ պիտի չի հաւաքեմ. ներս տար...)

Երեք քայլ կ'առնես. կը հասնիս հսկայ պատի մը առջեւ, վրան փորագրուած հայեցողականներուն կը ժպտիս, կէս վայրկեան մը վեցերորդ յարկէն դէպի հինգերորդ երկարող աստիճանները կը քննես. շէնքին սիւներուն եւ յարկերուն անհաւասարութեան զոհ չերթաս յանկարծ. փլատակ շէնքերուն տակ մնացող կերպարը օրական կը խաղաս քնանալու գիշերային փորձերուդ ատեն: Ինքզինքդ խաբելով թէ շէնքը չունի շինարարական որեւէ սխալ, կը համարձակիս մտնել դասարաններու մայր դռնէն:

(— Լոյսին մէջ ըլլալը արդէն իսկ հրաշք մը կարծես ըլլար...)

Կը հասնիմ նրբանցք:

Համաչափ եւ մեքենայացած քայլերով կը շրջիմ սենեակէ սենեակ, վստահ ըլլալու որ մանկութիւնս ապականող փողահարը այս յարկին վրայ չէ:

Ինքզինքս ապահով զգացնելու ջանքերս միշտ կը հասցնեն զիս նոյն մակերեսոյթին՝
 հօրս մկաններուն ստորոտը...

Սենեակ թիւ 500:

... կարծես հօրս մարմինը մասնատր ստեղծուած ըլլար մտահոգութիւններու ապաստան տալու. վախերուս կողմէ ծամծմուած փոքր մարմինս պիտի լեցուի անոր անրութեանը...

Անհատական դաշնակ մը չունեցայ երբեք. ուրախ գուարթ նստած եմ թիւ 500 սենեակի դաշնակին առջեւ, պատրաստ յեղաստեղծ համերգիս: Պզտիկ մատներս կը փորձեն կրկնել ախորժած եղանակներս, «պարզապէս կը յիշեմ ամենասիրած բաներս եւ այլեւ գէշ չեմ զգար...» եւ...

... ուները կտործքին կապող յօղը միակ փափկութիւնն է ուր միտքս ու գլուխս մէկտեղ մարդկային իրատունք մը կ'ապրին...

* * *

«Լոնցէք»ի ահեղի պոռչտուք. փողը աջ ձեռքին, դուռին փրցուած կոթը ձախին, քանդուած մանկութիւնս աչքերուն. ձայնս՝ տարագիր:

«Լոնցէք»ի երկրորդ պոռչտուքով երգողներուն թիւը կրնայ գերոյի հասնիլ:

... ըլլալ ապահով...

Այս անգամ կ'ուղղուիմ սենեակի կլոր պատուհանին, որ կը նայի եկեղեցիի հսկայ ժամացոյցին. ամբողջ վայրկեան մը պիտի տրամադրեմ հասկնալու որ ժամը հինգին չորս վայրկեան կայ: Պատուհանին մակերեսը իննսուն առ հարիւր անգլերէն փողոցային խօսքերով լեցուած է. հարուստներու համարձակ խմբակը թէ՛ դրամ ունի, թէ՛ ալ խելք:

... ըլլալ ազատ...

Գիտցած եմ՝ ուր պիտի գրեն, որպէսզի շատ թիով մարդ տեսնէ եւ զարգանայ: Զարգանամ, որ ապագային փողոցը երեսիս նետուածները հասկնամ ու պատասխանն ալ տամ: Տակաւին պատուհանին դիմացը, ժամը հինգ կ'ընեն ու արդէն պետք է երթամ թիւ 490... չեմ գիտեր ինչը:

... այս ապահովութեան կողքին սակայն...

Սովորաբար, դասիս պահուն դասարանը կ'ըլլայ առանց ուսուցիչի: Տասը տարի յետոյ պիտի հասկնամ միայն որ երաժշտանոցին պետական ըլլալն է դասարաններուն փտածութեան պատճառը:

... կայ նաեւ սպայ դառնալու անխուսափելի ճակատագիրը. ես՝ հօրս գիրկին ապահովութեանը մէջ. հեռատեսիլէն կը հասնին կոշտ արաբերէնով վիճաբանութիւն, զինուորներու առօրեայ, հրթիռներ, սետիօն...

Երաժշտանոցը ինչ-ինչ մակամուններու բռնապետութեան տակ մնացած է, ու իրատունքը շատոնց անհետացած է այս շէնքէն: Ուսուցիչները դասաւանդելէ աւելի անոնց դէմ կը պայքարին. դասարան կը հասնին նուազագոյնը տասը վայրկեան ուշ, ճերմկած մագով, որսը փախցուցած որսորդներու պէս, ձեռքերնին ծխախոտի մատան դարձած:

Ուսուցիչը նրբանցքը քանի մը հայիոյանք արձակելէ ետք միայն սենեակին կը մօտե-

նայ. շղթայուած, ծանր քայլերով սենեակի լոյսին կու գայ ու, բերանը ծռելով, ձախ ձեռքը մնացած կոթովը կը գամէ դուռը:

Փողոցը միհնակդ մնալու սէնարիոնները նորէն կը յարձակին վրադ: Ու արդէն գիտենս յաջորդող քայլդ.

1. Նախ՝ բարեւ ըսէ. ոչ շատ տխուր ոչ ալ շատ ուրախ, կարեւորը՝ բան մը ըսէ: Քղայնութեան գոհը մի՛ դառնար,

2. Թեթեւ ժպիտով մը սպասէ որ յաջորդ տողը իրմէ գայ. շատ հաւանաբար «լսմ ես»ի պէս հարցում մը ընէ,

3. Պատասխանիդ հասակը եւ հարցումի իր ոճը հասարակ յայտարար մը պէտք է ունենան:

...եօթներորդ ապտակէն ետք ոտքի կանգնողներուն թիւը մէկ կրնայ ըլլալ:

Իր աչքերուն լրջութիւնը, անքնութիւնը, մատները՝ մազին, գիրքիդ թէ ծխախոտին ուղղուած ըլլալը հասկցիր ու ըստ այնմ ազատ արձակուելուդ ուղերձը կարդա:

Յաջորդ քայլը յստակ չէ:

Դաշնակի հանգստաւէտ աթոռին նստողը ես եմ, փողոցը կորսուածն ալ՝ ես:

Ծրագրիս բոլոր հանգրուանները ինչպէ՛ս թուագրեմ: «Լռեցէք»ի երկրորդ պոռչտուքով խօսողներուն թիւը գէրոյի հասաւ:

(— Կ'ուզեմ, որ ճիշդ հասկնաս ինծի...)

Տարբեր երաժշտանոց, նման դաշնակ, տարբեր սենեակ ու ուսուցիչ, տարբեր մականուններու գերիշխանութիւն. համտեսած եմ ոչ միայն եօթը, այլ քսանեօթը ապտակներ: Քսանութերորդը պիտի չհանդուրժէի:

(— Խնդրեմ, բան մի սպասեր ինձմէ: Այո՛, քովդ եմ. իրաւ է: Գեղեցիկ այս մթնոլորտին մէկ ստեղծողը դուն ես, բայց միասին...)

Օր. Մունս կը մտնէ սենեակ (1), կռնակին՝ ծովներու վոհմակը (2). ոչ ինծի կը նայի, ոչ ալ դաշնակին (3). պիտի ուղղուի դէպի մոխրաման (4)...

(— ...բաւարար չենք՝ նոր կեանքի մը ժպտելու...)

...ոչ հինգը կու գայ ոչ ալ չորս ու կէսը:

Ճանճացած բանտարկեալներն ենք անապահովութեամբ հիւսուած փողոցներու, երեսուն սանթիմէթով հեռացուած կիսաուարտ ու կիսաքանդ պատերու, հասնելու համար երաժշտանոց, հասնելու տուն. հասնելու:

(2020, Պէլրութ)

Նկար՝ Նարինե Բազանեանի

ԱՆՁԱՅՆ ՇԵՐՏԵՐ

ՆԱՆՈՐ ԳՊՐԱՆԵԱՆ

(Պեպրոս «Տէրի» Գպրանեանին)

Գիշերը ոչ ուշ, ապակիի շոնչիւնէն կ'արթնանամ: Նոր քունի անցած եմ, Վահէին¹ հարազատ շոյանքներուն շնորհիւ: Հայրս շատոնց մեկնած է: (Անվերադարձ):

Սենեակը չորսիս ծանօթ մտերմիկութեամբ կը մրմռայ, հաւանաբար նաեւ վառարանին մրմնջող ճաթստոցներուն ընկերակցութեամբ: Չայնաւոր լոռութեամբ լի ընտանի ներդաշնակութեան մէջ խորթ կը հնչէ ապակիին զարկը:

Բայց ոչ ապակիին բոլորովին վստահ եմ, ոչ ալ վառարանին: Տարիներ ետք մարմինը կը պարփակէ վերմակի ջերմութեան հետքերը: Ուրեմն՝ օդը զով էր, թերեւս նոյնիսկ ձմեռնային: Հետեւաբար՝ պատուհանը գոց: Անպայման քարը փշրած էր պատուհանը:

Միսներէն կրնամ ստուգել: Իրենք արթուն էին՝ չափահաս մայրս եւ դեռահաս մօրաքոյրս: Պատահարին մանրամասնութիւնները հաւանաբար լաւ կը յիշեն: Կը յիշեն: Այդ իրողութեան շերտերով կարելի է պատկերը մասամբ ամբողջացնել: Բայց դէպքին ճշմարտութիւնը աւելի մեծ է եւ աւելի փոքր այդ մանրամասնութիւններէն: Պատկերին չի համապատասխաներ:

Կայի՞ն ապակիի շերտեր: Գետի՞նը: Անկողնին վրայ: Ուել անձ արիւնտաւմ էր, յատկապէս ճիշդ պատուհանին տակ պատկող մօրաքոյրս:

Երբ աչքերս կը բանամ՝ արիւն չկայ: Կայ միայն եօթը-ուօթը տարեկան աղջնակի ահազանգը, շփոթը:

Քարին շուրջ առաջին հերթին սոսկում կը տիրէ: Ուրկէ՞, ինչո՞ւ, հատ մը եւս արդեօք:

Այդ սենեակը ինծի չէր պատկաներ եւ ոչ ալ երբեք պաշտօնապէս պիտի պատկանի: Պատկանելիութեան դիւթանք մըն է: Գրեթէ, բայց ոչ իսկ որդեգիր մըն էի հոն, օրէնքով այդ պատերուն անպատկան: Այն ատեն սենեակը յարմարցուած էր իբրեւ ապաստանոցը երեք փոքրակազմ էգերու, շարք մը գրեթէ—բայց ոչ բոլորովին—քոյրերու: Ժամանակին՝ այդ սենեակը եղած էր սրտապնդող սկիզբ մը, տունի մը, տեղի մը,

¹ Վահէ Աշգարեանը ընտանեկան մօտ բարեկամ էր: Շրջան մը Այնճարի հերթապահ: Եւ միշտ մտքով եւ հոգով յառաջդիմական: Որուն պատճառաւ քիչ մը աւելի լայնամիտ երիտասարդութիւնը զինք Մուսա Լերան բարբառով կը կոչէր «Մուրդ», այսինքն՝ Մարդ: Ուսանած էր Վիեննա եւ իբրեւ դասախօս պաշտօն ստանձնած էր Պէլրոյթի Ամերիկեան համալսարանի երկրագործութեան բաժանմունքին մէջ ուր շուտով սիրաշահած էր իր բոլոր ուսանողները: Ինսպէքթօր Մօրսի նման տիպար մը, բայց Ճակուարի փոխարէն ունէր Մէրսէտէս, որ երբեմն երբեմն արկածի կը մատնուէր: Սէր, երաժշտութիւն, ընկերութիւն. ասոնք Վահէի անհերքելի եւ կենդանացնող յատկութիւններն էին:

որբերու, անհայրերու, գաղթականներու հիմք մը: Գպրանեան Պետրոսին—«Տէտիին» —(որուն անունը օր մը անշուշտ պիտի որդեգրէի)—վերսկիզբի նորանոր հաստատումը:

Երեքէս միայն մէկ հոգին—«Արփիկս»—կը ճանչնար ու կը յիշէր այդ սկզբնատրումը, երբ ընտանեօք այդ սենեակով կը բաւարարուէին, առանց նոյնիսկ ելեկրատակասնութեան բարի լուսատրումին: Տէտիին—սրտաբույս մարդասիրութեան (գրեթէ անհանդուրժելիօրէն) բացառիկ արարած մը—շինել տուած էր այդ տունը: (Մուրիական բանակին եւ իր բռնաբարող զօրքերուն գրաւումէն շատ առաջ:) Այդ սենեակին քովէն եւ շուրջը ձգտած էին «շէնք շնորհք» բակը, բեղուն պարտէզը, պարտէզները, եւ օր մը Մուսա Լերան գաղթականներուն ամենէն համեստ որբերէն մէկը դարձած էր հայրն ու տանուտէրը բազմամարդ (ոչ, բազմակին) ընտանիքի մը: «Անճար» հայաբնակ գիւղին մէջ, օտար երկրի, օտար հողի վրայ, գոր բաշխուած էր օտար իշխանութիւններու կարգադրութեամբ:

Հաւանաբար կոտրած ապակին այս պատուհանէն չէր: Ծակած պատուհան չկայ յիշողութեանս մէջ: Ո՛չ այդ սենեակը: Բայց ուր որ յետոյ կոչուեցաւ «վերի տունը» կար ծակծկած ապակիի նմոյշ մը: Ո՛չ պատուհան, այլ բաց մոխրագոյն երկաթէ դրան վերի բաժինը: Քանի կը յիշեմ, այդ հմայիչ ատերակը կար, գոյութիւն մըն էր: Դրան ետեւ նետուած էին անպէտք բաներ, պարապ տուփեր, հին գործիք, կարասի, ելւն: Կատարեալ թաքստոց էր, մանր էակներու մանրադրախտ: Մէկ անգամէ աւելի դարձած էր Մոխրիկին (կատուն) փիսիկանոցը: Կը գիտնայիք երբ որ լսուէին նորածին կատուներուն մլատոցները: Մոխրիկը վարպետօրէն կ'անցներ կոտրած ապակիի ծակէն, հասնելու համար իր ձագերուն: Իսկ մենք կը փորձէինք չխանգարել: Մայր կատուն չէր հանդուրժեր մարդոց ներկայութիւնը: Ճանկերը կրնային անխնայ ծակել մեր մատղաշ մորթերը:

(Փիսիկը նստեց մի մութ անկիւնում: Ունքերը կիստեց ու լաց էր լինում: Մօտիկ է գալիս մի ուրիշ կատու: Ինչո՞ւ ես լալիս այ փիսիկ ճան դու):

«Վերի տունը» երկրորդ սկիզբ մըն էր, յղացուած պատերազմի, անգործութեան, գնաճի տարիներուն եւ սնանկութեան սեմին: Չէ՞ որ գիւղացիները նաեւ ստացած էին հողի կալուածներ: Օր մը այդ կալուածներէն մէկուն ծախքը փրկեց ընտանիքի մը կացութիւնը: Գնուեցաւ ինքնաշարժ, սարքուեցաւ խանութ, եւ ուրիշ օր մը՝ տանտէրերուն բացակայութեան եւ իրենց գրեթէ տակաւին պատանի դուստրերուն ներկայութեան, այդ խանութը հրդեհուեցաւ: Բայց հրդեհը չկրցաւ տունը լափել: Իշխող կուսակցութիւնը իր համաձայնութիւնը չէր տուած հողին ծախքին համար: Եւ այդ հողը այլեւս կը պատկանէր այլազգի մը:

Ո՞վ արտօնած էր: Ո՞վ հրահանգած էր խանութին ատերումը: Հետապնդում, դատ չկատարուեցան: Արդե՞օք դրացիները ռեւէ բան չնշմարեցին: Արդե՞օք իրենք դրացիներն իսկ էին ռճրագործները: Լռութիւնը կը տիրէ, անխուսափելիօրէն:

Իսկ այդ լռութեան դէմ Տէտիին անխօս յօրանջող ապակիի ծակէն կարծես իր ձայնը կը բարձրացնէր: Երբեք չնորոգեց խանութը: Հաւանաբար միջոցը չունէր: Կամ չէր ուզեր երկրորդ հարուած մը հրաւիրել: Բայց նոյնիսկ կոտրած պատուհանը—պատուանը—

շանը իր սրտաբեկուած կուրծքին—ձգեց ինչպէս որ է: Մնաց հոն իբրեւ բաց վերք, յիշեցում մը այդ անպատիժ եւ ամօթալի հարուածին:

(Իր մահէն ետք նորոգուեցաւ «վերի տունը»):

Կը յիշե՞ն: Կը յիշեմ:

Բայց քարին գիշերը չեմ յիշեր եթէ մեծ հայրս եւ մեծ մայրս տունն էին: Հաւանաբար այր: Բանտորները կանուխ կը քնանան, եւ արշալոյսին կ'արթնան: Ներկայութիւն մը կայ որուն պայթիւնները գրեթէ անկարելի կը դարձնեն վերյիշումս: Քարը մօրս ձեռքը անցած էր, իսկ ան շուտով դուրս հասած, բակը, ուրկէ անյայտացած էին հարուածողները: (Մինչ այդ, Վահէն հաւանաբար շարք մը «քունըծ ճրնս, քունըծ սինսիլէ» կ'արձակէր): Անձայն տոտիկներով հասած էի ետեւէն եւ կանգնած բակին դրան սեմին: Ուրիշ ո՞վ կար:

Ինծի միայն մէկ հոգի կ'երեւէր: Կին մը, երեսունի մուտքին, քարը սեղմած ճանկերուն մէջ, կզակը պիրկ, աչքերը սրած, եւ անվախ գոչելով,... Բայց ըսածը... անգլերէն: Անկարելի է: Բայց այդպէս կը յիշուի: “Come on out, you bastards! Cowards! You don't have the balls!”

Ո՞վ էին: Ո՞վ կրնային ըլլալ: Նոր թշնամիներ բուսած էին այդ տանը շուրջ: Մութ ուրուական մը սպրդած էր ներս: Այն ատեն կը կոչուէր Մոնթէ, իսկ այսօր՝ Ավո: Այն ատեն սեպուած էր թշնամի: Յետոյ եղաւ ժամանակաւոր փեսայ եւ այլեւս ոմանց յախտենականացուած հերոսը:

Ապակիի ճեղքերէն մութը կը փարատի: Կը մնան շերտերը իրենց անըմբռնելի պայծառութեամբ:

ԱՍՏՂԵՐԷՆ ԻԶԱԾ ԿԻՆԸ

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

ԱՍՏՂԵՐԷՆ ԻԶԱԾ ԿԻՆԸ

Քալել չէր գիտեր
Ամբողջ կեանքը թոչներ էր
Երազները թեւերու պէս հազած

Արթններ էր լուրթի երանգներուն մէջ
Վարդեր հովերուն ետեւէն
Եւ համտեսներ էր արեւը

Իջեր էր
Եւ քալել չէր գիտեր

Քալել չէր գիտեր
Բայց կը թոչկոտէր գագաթէ գագաթ
Կը փնտռէր հոտը մանկութեան անցած

Իջեր էր գրկած
Աստղերուն փայլքը
Անոնց բոցը պաղ

Չկար լեռը սեւ
Ու չկար գագաթ
Միւս աստղերուն հետ թառելու համար

***

Աստղերը թեւաւոր իջան
Թաց աւազներուն
Եւ անոնց փայլքը
Լուսաւորեց կատաղութիւնը ալիքներուն

Իսկ կիւնը
Որ ակ սորվեր էր քալել
Զսպելով ցաւը անտանելի

Դրաւ գլուխը փրփուրներուն
Եւ գրկած երազը սեւ անտառներուն
Քուն մտաւ
Երազելով վարդահեղեղ արշալոյսը

ԱՍՏՂԵՐՈՎ ԿԻՆԸ

Իջեր էր ու կը փորձէր
Կշռոյթը յարմարեցնել
Ժամանակին

ԱՍՏՂԵՐՈՒՆ ԱՐԻԻՆԸ

Երբ ծորեցաւ
Ես գրկիդ մէջ էի
Երջանկութեամբ տանելի

Բայց երբ ծորեցաւ արիւնը
Կանաչ աստղերուն
Դողը պատեց մեզ

Այդ ինչ սպանդ էր
Աստղերէն մինչեւ
Անտառները սեւ

ԱՍՏՂԱԶԱՐԴ ԿԻՆԸ

Այսօր
Բառերդ աստիճաններ են
զիս շրթունքներուդ հասցնող

ուր կը յամենամ
առագաստ մտնող կոյսի վախով եւ
անհամբերութեամբ

կը յամենամ

ըմբռնչանելու վերջին երազին մահը
անկարելի

այդ կարճ պահուն
հմայքը անծանօթին կը թրջե
միտքս հին գինիի պէս

ու կը գինովնամ

իսկ անկէ անդին
դրախտանման դժոխքն է կեանքին
ուր տէն կը նետուիմ

ԱՍՏՂԱԻՈՐ ԿԻՆԸ
ՈՐ ՄԻՐԱՀԱՐՈՒԵՐ ԷՐ ՀՈՂԻՆ

Իջաւ թեթեւ ծփանքով
Հողին ուր այնքան գաղտնիքներ կային

Բայց եթէ կեանքը
Չի դիմանար լռութեան
Հապա ինչպէ՛ս դիմացաւ գաղտնիքներուն
Աստղածորան գիշերներուն
Մեւ անտառներու կորուստին

Աստղաւոր կինը
Իջաւ սուգունցաւ հողին
Խառնեց արիւնը կանաչին
Եւ սպասեց

ԿԻՆԸ ԱՍՏՂԵՐԷՆ՝ ԸՆԿՈՅՁԻ ՊԷՍ

Կանաչ թարմ ու լեղի
Քաղցրանալու երազը ամուր բռնած
Բջիջներուն մէջ

Աշունը քաղեց գարնանացումը

Բայց չմահացաւ
Ճերմակ մնալու գաղտնիքը մէջը

Փնտռողին համար

ԱՍՏՂԱՓՈՇԻ

Ամէն գիշեր
Աստղերէն ծնած կինը
Կը մօտենայ ծանրօրէն գինով
Աստղիկին
Կը հագնի անոր յոգնութիւնը
Տառապանքը
Եւ իր աստղային հանդերձները
Անոր տուած
Կը հսկէ քունը

Կը մօտենայ որդեկորոյս Անահիտին
Եւ անոր գակին դէմքը հագած
Կը ցօղէ ցաւը

Կը մօտենայ շատերուն
Աստղափռոյի ցանելու
Եւ անոնց ցաւը գրկած
Կը վերադառնայ
Սեւ անտառներու մխիթարանքով
Ինքզինք լուսլու

***

Աստղափռոյի ցանեց վարսերուն
Եւ իջաւ հողին

Չճանչցան գինք
Շատ էր փայլուն շատ էր տարբեր
Եւ շատ էր օտար

Թարթիչներէն կախուած աստղաձեւ
Փաթիլներ

Հրդեհեցին հողը
Այրեցին ներբանները
Հալածեցին զինք հեռու

Անէացաւ
Դարձաւ աստղափռշին սեւ
Անտառներուն

ԱՍՏՂԵՐԷՆ ԻՋԱԾ ԿԻՆԸ ԸՄԱԻ

Քակէ՛ ողկոյզիս հատերը մէկ-մէկ
Եւ քամէ՛ գինին անրջանքներուդ

Իսկ որթատունկս տեսա՞ծ ես միթէ՛

ԱՍՏԵՂԱՅԻՆ ԱՂ

Եւ սկիզբէն էր աղը
Որ ծնաւ արցունքը քրտինքը
Ովկիանոսը եւ
Կինը

Որ դարձաւ աղի արձան
Սպիտակ պսպղուն
Եւ միշտ ցանկալի

Մեղքի շառագոյն ծաղիկը կուրծքին

ԼՈՌՆԹԻԻՆ

Աստղերէն իջած կինը
Անծանօթ չէր
Տիեզերքի լուսօրէան

Բառերը իր շուրջ կը լողային
Դիւթանքով
Ազատ ելումուտով

Տարագ կը փոխէին երանգ կը հագնէին
Եւ իր ձայնը առած
Աստղայնօրէն տաղ կ'ըսէին

Տաղը լուսօրէան
Սեւ անտառներուն
Մինչ փայլքը փոքրիկ

Իր ուսին նստած
Կը հիսէր տաղը

Ան-հանդիսատես
Եւ ան-ունկնդիր
Սեւ անտառներուն

ՈՏԱԲՈՊԻԿ

Աստղերէն վար
Կարծես փոքրիկ ծովանայն ըլլար

ԵՐԵՔ ԿԷՏ

ԱՆՈՅՇ ԱԿՆԵՐԵԱՆ

Նաապատոյտը շուտով պիտի սկսի: Շչակը հնչած էր վայրկեան մը առաջ եւ գրօսաշրջիկները կամրջակին վրայ կարգի կեցած՝ սկսած էին արդէն դէպի նաւը յառաջանալ: Սեղա կը հաւաքէ պայուսակն ու վերարկուն նստարանին վրայէն եւ ինք ալ կ'ուղղուի դէպի նաւը:

ԱՄԼ Զեֆիր նաւը ճամբայ կ'ելլէ Պէ-Սէնթ-Քաթրին քարափէն եւ կը յառաջանայ դէպի Սէն-Լորան գետի խորերը: Նատուն ընդարձակ տախտակամածը տրամադրուած է գրօսաշրջիկներու, որոնք Սեղային պէս եկած են կէտ ձուկերը դիտելու (որոնք ձուկ անգամ չեն, այլ ստնաւոր): Դեռ կէտերը ջայտնուած, շրջագայութեան առաջնորդը՝ բարձրախօսը ձեռքին՝ կը սկսի կէտերու տեղեկագրականով գրօսաշրջիկները գրադեցնելու եւ կը հասնի յատկապէս Սէն-Լորան գետը այցելող կէտերուն:

— Աշխարհի 80 տեսակ կէտերէն 12ը ամէն տարի Սէն-Լորան կը քաղթեն, իսկ մէկ տեսականին ալ մնայուն կերպով այս գետին մէջ կ'ապրի:

Սեղա իր հեռադիտակը կը հանէ պայուսակէն եւ կը սկսի դիտել հեռուները, փորձելով հանդիպիլ կէտերէն մէկուն: Չգտնելով որեւէ կէտ որ յայտնուէր այդ վայրկեանին, պայուսակէն կը հանէ իր նօթատետրը եւ կը սկսի գրի առնել առաջնորդին տուած տեղեկութիւնները: Որպէս ազատ լրագրող, եկած էր ուսումնասիրելու այս նաապատոյտը իր յօդուածին համար, զոր խոստացած էր ճամբորդական պարբերաթերթի մը:

— Եւ այս հանգամանքը, — կը շարունակէ առաջնորդը, — որ Սէն-Լորան գետի յարբերաբար փոքր *իքոսիսթեմ*ին մէջ այսքան տեսականի կէտեր կը գտնուին, զինք դարձուցած է աշխարհի լաւագոյն կեդրոններէն մէկը կէտեր դիտելու:

Այսքանը լաւ, բայց ինչ են իմ տպաւորութիւններս ընդհանրապէս այս նաապատոյտին մասին, կը մտածէ Սեղա, եւ իր չորս կողմը կը նայի: Ամէն տարիքի մարդիկ հաւաքուած են հոն, ոմանք ուշի ուշով մտիկ կ'ընեն առաջնորդը — որ թույլակի պէս կը կրկնէ իր ամենօրեայ արտասանութիւնը առանց որեւէ շեշտ դնելու իր բառերուն վրայ — իսկ ուրիշներ ալ *սէլֆի* առնելով կամ խմբովին նկարուելով գրադած են: Առաջնորդի միապաղաղ ձայնէն զգուած՝ Այս մարդը ձանձրացած ըլլալու է իր գործէն, կը մտածէ Սեղա, եւ կը սպասէ որ կէտ մը ներկայանայ ջուրին մէջ, որպէսզի թէ՛ իր հետաքրքրութիւնը եւ թէ՛ իր նիւթը կեանք ստանան:

Մինչ նաւը կը յառաջանայ դէպի գետին ատլի խորերը, ինչ որ քիչ առաջ մեղմ գեփիտ էր քարափին վրայ, հիմա սուր հովի վերածուած կը փչէ, ստիպելով որ մարդիկ իրենց բանկոնները կոճկեն: Քանի մը կիներու երկար մազերը հովուն հետ կը ծփան օդին մէջ, ոմանց երեսները ծածկելով, մինչեւ որ իրենցմէ ոմանք շղարշով կը ծածկեն իրինց գլուխը: Քէպէք քաղաքը արդէն Գանատայի պաղ քաղաքներէն է, իսկ հոս՝ նատուն վրայ, հովուն դիմաց՝ պաղը ոսկորներու կը հասնի, կը մտածէ Սեղա, եւ նօթատետրին մէջ

գրի կ'առնէ այս կարեւոր իրողութիւնը, ապա վերարկուն կը հագնի: Լաւ որ կարեւորութիւն տուի նաւապտոյտի գրքոյկի թելադրանքին եւ հետոս առի վերարկուս, կ'ըսէ ինքնիրեն:

— Մէկուկէս մեթրէն մինչեւ 26 մեթր երկայնքով եւ 40 քիլոյէն մինչեւ 210 թօն կշիռքով կէտեր կը գտնուին այս ջուրերուն մէջ,— առաջնորդը կ'ըսէ եւ չափազանցող դերասանի նման բարձրախօսով ձեռքը կը տարածէ դէպի գետը:

Եւ ճիշդ այդ վայրկեանին, կարծես մարդուն ցուցմունքին վրայ՝ նաւէն հեռու ջուրը կը շարժի յանկարծ եւ կէտի մը հսկայ մարմինը, գլխէն մինչեւ մարմնին գրեթէ մէկ երրորդը մեղմօրէն վեր կը բարձրանայ, ապա վայելչօրէն գլուխը կը սուզուի ջուրին մէջ, մինչ բարձրացող ալիքի նման մարմինը կ'ուռի ջուրին վրայ, նոյնքան մեղմօրէն ջուրին տակ անհետանալով եւ հսկայ պոչը բարձրացնելով ջուրէն վեր: Յետոյ ուրիշ կէտ մը կը յայտնուի նոյնպէս, եւ ուրիշ մը, եւ ուրիշ մը, որոնք նոյն նագանքով կը բարձրանան ու կրկին կը սուզուին ջուրին տակ, բայց դարձեալ ջուրէն դուրս յայտնուելու եւ խորասուզուելու համար: Զբօսաշրջիկները անակնկալի եկած այս յանկարծակի յայտնուած գեղեցիկ տեսարանէն, մեծ բացագանչութիւն մը կ'արձակեն եւ խոտնետրամ կը շարժին դէպի նաւուն եզրը: Սեղա անմիջապէս կը հանէ իր *քամերան* եւ կը նկարէ կէտերն ու նաւուն եզրին հաւաքուած զբօսաշրջիկները, որոնք դեռ կը բացագանչեն իրարու ցոյց տալով իրար ետեւ յայտնուող կէտերը: Առաջնորդն անգամ նկատել կու տայ, որ այսքան շատ կէտերու նոյն ատեն հաւաքուիլը գետի նոյն բաժնին մէջ ոչ յաճախակի երեւոյթ է: Երեւի հոս մանր ձուկեր հաւաքուած են, որոնք իրենց համար կեր են, կ'ըսէ:

Կէտերուն սպասելը իսկապէս արժեց, կը մտածէ Սեղա, ու շունչը բռնած կը նկարէ աջ ու ձախ: Սակայն ստեղծուած խճողումէն եւ հրմշտութէն կ'անհանգստանայ եւ կը քաշուի դէպի նաւուն ապակիով ծածկուած մասը, ուրկէ եւս կարելի էր գետը դիտել:

Ներսը, աղմուկէն հեռու, նօթատետրին մէջ կը գրէ.

Բախտաւոր են այս հրաշալի կէտերը, որոնց ոչ մէկ վտանգ կը սպառնայ այս ջուրերուն մէջ: Արդեօք գիտե՞ն որ իրենց եղբայրներն ու քոյրերը այլ ջուրերու մէջ կ'որսացուին իրենց միսին, իւղին եւ...

Յանկարծ կ'անդրադառնայ որ իրմէ քիչ անդին, երկու կիներ կը վիճին իրարու հետ, բոլորովին անտարբեր որ կէտերը սկսած են յայտնուիլ: Ինչո՞ւ եկած են հոս, եթէ կէտերը պիտի չդիտեն, կը մտածէ Սեղա, եւ կը նկատէ որ կիներէն մէկը ապշած միւս կնոջ կը նայի, մինչ միւս կինը կը շարունակէ վիճիլ: Ապշած կնոջ դէմքին վրայ զարմանք, յուսախաբութիւն, եւ ազնիւ լռութիւն մը կայ. աչքերը սեւեռած վիճող կնոջ դէմքին՝ կարծես զայն նոր կը տեսնէ իր ամբողջութեան մէջ:

Արփիսէն ալ ինձի այդպէս ապշած նայեցաւ երբ ես նկարագրիս բոլորովին հակառակ՝ անտեղի պատասխան տուի իր անմեղ հարցումին, կը մտածէ Սեղա: Արդեօք ի՞նք ալ յուսախաբ եղաւ ինձմէ, ի՞նք ալ զիս չափեց իմ այդ վրիպած խօսքովս: Ինչպէ՞ս կրցայ նման բան ըսել խեղճ կնոջ, որ պարզ տեղեկութիւն մը կ'ուզէր ինձմէ: Հարցուցածներս չգիտնալը պատճառ չէր որ այդ արտայայտութեամբ վերջացնէի խօսակցութիւնը: Ար-

վիճակն ալ նոյնապէս սառած ինծի նայեցաւ, անկարող բառ մը արտասանելու, չհաւատալով լսածին: Մենք նոր կը ծանօթանայինք իրարու եւ ես ինծի իսկ անծանօթ դէմքս իրեն պարզեցի քանի մը վայրկեանի մէջ: Ես, որ ազնիւ անձ մըն եմ, քաղաքավար եւ ընդհանրապէս հանդուրժող, ինչպէ՛ս կրցայ զինք վիրաւորել անբարտաւան պատասխանով մը: Անմիջապէս ետք շատ գէշ զգացի, հա, բայց արդէն ուշ էր. այդ բառերը բերնէս ելած էին: Արդե՛օք ես ալ անազնիւ ջիղ մը ունիմ իմ մէջս, ես, որ քանի մը վայրկեանէն աւելի չեմ կրնար նոյնիսկ կատակով ըսուած սուտին կեանք տալ: Արդե՛օք ազնուութիւնս անազնուութեանս հետ զոյակցութիւն ունի իմ մէջս եւ ստով իսկ կը սահմանուի: Կ'երեւի ես ալ իմ մութ կողմերս ունիմ, իմ ստուերային անձս, ինչպէս Եունկ պիտի ըսէր:

Սեղա, նօթատետրը ձեռքին, վիճող կնոջ կը նայի երկար ու կը մտածէ. Արդե՛օք այս կինը ի՞նք ալ իրեն պէս ազնիւ կին է ընդհանրապէս, բայց հիմա բացառաբար այսպէս վիրաւորական կը խօսի: Արդե՛օք ամէն ինչ կորսուած չէ այս կիներուն բարեկամութեան մէջ: Երանի ներողութիւն մը ըսէ վերջացնէ: Երանի ես ներողութիւն ըսած ըլլայի Արվի-նէին... բայց չըսի: Ինչո՞ւ...

Ըստ երեւոյթի յստակ է. ես ալ կրնամ անազնիւ ըլլալ որեւէ անակնկալ վայրկեանին, որքան ալ չքմեղանքի դիմեմ—բացառիկ պարագայ, վրիպած խօսք, պլասպլասպա: Իսկ ինչո՞ւ զարմացայ որ այս երկու կիները մոռցած են թէ եկած են կէտերը դիտելու: Իրենց մէջ մութ կէտ մը կայ, որ պէտք է յայտնուի եւ հարթուի:

Վիճող կինը հիմա լռած է եւ ձեռքերը ծալած ապակիէն դուրս կը դիտէ:

Ապշած նայուածքով կինը, որ արդէն քանի վայրկեանէ ի վեր լռած էր, կ'երթայ կը նստի նստարանի մը վրայ եւ գլուխը կը դնէ նստարանի կոնակին: Վիճող կինը զինք կը դիտէ, սպասելով որ բան մը ըսէ, բայց տեսնելով որ միւսը զինք կ'անտեսէ՝ կը ձգէ նստուն ապակիով ծածկուած մասը եւ կ'ուղղուի դէպի տախտակամած: Սեղան ալ *քամերան* ձեռքը կ'ուղղուի դէպի հոն, նստուն եզրին մօտենալու եւ աւելի յստակ նկարներ նկարելու համար: Աճապարանքով դուրս ելած միջոցին կը զարնուի տարիքոտ մարդու մը, որ գլուխը կախ՝ առանց իր դիմացը նայելու դէպի ներս կու գար: Սեղա ներողութիւն կը խնդրէ իր անուշադրութեան համար, սակայն մարդը չի լսեր զինք: Ներս կը մտնէ ան գլուխը գիտնին հակած, եւ բաներ մը մընջելով կը շրջագայի տեղաբայելով ու ատենը մէյ մը կը նայի ապակիէն դուրս, գետին ուղղութեամբ:

— Ես գիտեմ որ մարդիկ զիս խենթ կը կարծեն,— կ'ըսէ մեղմ ձայնով: — Բայց իրենք չեն գիտեր որ երբ ես քեզի հետ կը խօսիմ մենախօսութեան պէս՝ քու պատասխաններդ շատ լաւ գիտնալով է որ քեզի հետ մեկուսի կը զրուցեմ: Գիտեմ, հանգիստ ըրէ այլեւս, պիտի ըսես: Ընդունիր որ ես չկամ եւ *նորմալ* կեանքիդ վերադարձիր, պիտի ըսես: Գիտեմ: Բայց իմ *նորմալ*ս հիմա այս է, հոգիս: Առանց քեզի ինչ *նորմալ*ութիւն:

Դուրսի պաղ հովէն պաշտպանուելու համար խումբ մը մարդիկ ապակիով ծածկուած մասը կը մտնեն եւ արագ ակնարկ մը կը նետեն ինքնիրեն խօսող մարդուն վրայ: Իրենցմէ ոմանք ծիծաղելով բաներ մը կը փսփսաս իրարու եւ կ'երթան դէպի ապակին, ներսէն կէտերը դիտելու համար:

— Մարդիկ կը խորհին, որ խելքս կորսնցուցեր եմ քու մահէդ ետք,— կը շարունակէ մարդը ցած ձայնով,— եւ կամ կ'ենթադրեն, որ ես ինծի կը խօսիմ ինքզինքս մխիթարելու համար: Բայց իրենք չեն հասկնար որ իմ ամէն մէկ խօսքիս քու պատասխանդ եւ շատ լաւ գիտեմ այսքան տարիներ ետք եւ պարզապէս մեր խօսակցութիւնները կ'ուզեմ շարունակել: ... Չէ, մի' պնդեր որ դադրիմ քեզի հետ խօսելէ: Կ'ուզեմ քեզի հետ ըլլալ, որովհետեւ հաճելի է քեզի հետ զրոցել: ... Շիշոն եւ, Սիւզի, քու կարօտդ է որ զիս կապուած կը պահէ քեզի: Կը կարօտնամ դէմքդ, ուր վերջերս մեղմ կնճիռներ յայտնուած էին եւ դուն ժպիտով եւ հպարտութեամբ՝ Կեանք կայ ասոնց ետին, կ'ըսէիր: Քանի՞ կին կրնայ այդպէս իրապաշտութեամբ եւ *հիւմըրով* մօտենալ իրենց յառաջացած տարիքին: Կը կարօտնամ շէկ մազերդ, որ գիշերները վար կը ձգէիր անկողին մտնելէ առաջ... Կը կարօտնամ քեզ, Սիւզի...:

Ապակիէն դուրս դիտող մարդիկը կը դառնան եւ զարմանքով կը նային այս մարդուն որուն ձայնը բարձրացած էր իր վերջին բառերուն հետ եւ հիմա ալ աչքերը կը սըրբէր:

— Ըհը, հիմա ալ ասոնք զիս խենթ կը կարծեն կոր,— կ'ըսէ մարդը իր կնոջ:— Վնաս չունի, թող կարծեն. ես քեզի հետ պիտի խօսիմ մինչեւ իմ կեանքիս վերջը, մինչեւ քեզի միանամ եւ անոյշ դէմքդ նորէն տեսնեմ:

Զինք դիտող անձերէն կին մը կարեկցութեամբ իրեն կը մօտենայ եւ կը հարցնէ եթէ բանի մը պէտք ունի: Մարդը ապշած իրեն կը նայի եւ կը քարանայ:

Կնոջ շէկ մազերն ու մեղմ կնճիռներով դէմքը լոյսի մէջ կը փայլին իր դիմաց եւ ինք լալագին *Սիւզի...* կը հառաչէ: Կինը սարսափահար վայրկեան մը կը կենայ չկարենալով որոշել ինչ ընել, ապա մարդուն թեւէն բռնելով զինք կը տանի ամենամօտ նստարանը:

Մարդը ուժասպառ եւ իր ողբերգութեան յանձնուելու պատրաստ՝ գլուխը ձեռքերուն մէջ կ'առնէ եւ կը սկսի հեծկլտալ:

— Մարդիկ ճի'շդ են եղեր, Սիւզի՛, ես խելքս կորսնցուցեր եմ: Ես խենթացած եմ, Սիւզի, մահէդ ի վեր: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ հոս եմ այս նաւուն վրայ: ... Հա՛, յիշեցի. ծրագրած էինք միասին գալ կէտերը դիտելու, բայց առիթը չեղաւ. դուն անակնկալ բաժնուեցար: Եկայ որ իմ աչքերովս դուն ալ տեսնես, բայց ըրածս յիմարութիւն է, չէ՞: Ի՞նչ ընեմ, Սիւզի: Ըսէ՛, ի՞նչ ընեմ...

Քանի մը վայրկեան ետք շէկ մազերով կինը իրեն կը մօտենայ կրկին, այս անգամ հետը բերելով նաւուն պաշտօնեաներէն մէկը: Մարդը ներողութիւն կը յայտնէ շիկահեր կնոջ, որ այդպէս տարօրինակ վարուեցաւ իր հետ եւ կը բացատրէ, որ նոր այրիացած է եւ ըստ երեսոյթին ընդունած չէ տակաւին իր կորուստը, ինչպէս ինք կը հաւատար մինչեւ հիմա, եւ հոգեպէս դեռ անհաւասակշիռ կը թռի ըլլալ:

Կինը՝ Կը հասկնամ, մի մտահոգութիւք, կ'ըսէ, եւ իր մօտ կանգնած պաշտօնեան կը ներկայացնէ, որ եկած էր մարդուն վիճակը հասկնալու: Լսելէ ետք թէ ինչ է հարցը, իր ձեռքի հեռախօսով քանի մը խօսք կը փոխանակէ մէկու մը հետ եւ մարդուն դառնալով կ'առաջարկէ զինք տանիլ նաւուն վերի մասը, նաւապետին մօտ, որպէսզի տրամադ-

րութիւնը փոխուի եւ իր տխուր մտածումներէն հեռանայ: Մարդը կ'ընդունի եւ Շատ ազնիւ էք, շատ ազնիւ էք, շատ ազնիւ էք ըսելով պաշտօնեային կը հետեւի ու նստուն վերը կը բարձրանայ:

Կին նաւապետը զինք տեսնելով կը հրաւիրէ զինք առջեւ գալու եւ դիտելու խումբ մը դիփիններ, որոնք ջուրէն վեր նետուելով կը սուզուէին կրկին եւ ապա նորէն վեր կը բարձրանային ու կը սուզուէին: Մարդը հմայուած երկար կը դիտէ ու անձայն իր կնոջ հետ կը զրուցէ. Կը տեսնե՞ս, հոգիս, ինչպէս կը սուրան ջուրին վրայէն, մէջէն, դուրսէն, կ'ըսէ կնոջ մտովի: Զիս հոս բերին որ քեզմէ հեռանամ, բայց ես յօժար եմ խենթութեանս, այնքան ատեն որ քեզի հետ եմ:

Մերթ ընդ մերթ մարդը կը ժպտի, կարծես իր կինը բան մը ըսած ըլլար իրեն: Իսկ նաւապետը, կարծելով որ մարդը հանգչած է եւ հաճելի կը գտնէ տեսարանը, ինք ալ կը ժպտի իրեն եւ թեթեօրէն ուսը կը տափէ: Որպէս կին, կը գնահատէր այս տարիքոտ այր մարդուն ուժեղ սէրը իր կնոջ հանդէպ, եւ կարեկցութեամբ կը լեցուէր իր հանդէպ, որ կինը կորսնցուցած եւ իր շրջապատէն օտարացած՝ տակաւին զինք կը փնտռէր: Նաւապետը կը կարեկցէր ու կը բաժնէր մանաւանդ այդ զգացումը: Ինք ալ օտարացած կը զգար հիմա իր նախկին շրջանակէն: Ինք ալ կը փնտռէր իր նախկին բարեկամներուն մտերմութիւնը: Փարիզէն վերադառնալէն ի վեր անոնք իր հետ որոշ հեռաւորութեամբ մը, կարծես վերապահութեամբ մը կը վարուէին: Իսկ իր առաջարկներն ու գաղափարները անյարիր էին անոնց կենցաղին: Ինչպէս քանի մը տարին այսքան փոխած էր ամէն ինչ: Անոնք խմբային մտերմութիւն մը կազմած էին իրենց միջեւ եւ ինք կարծես դուրս մնացած էր իր վաղեմի բարեկամներու շրջագիծէն: Իր բացակայութեան՝ անոնք այլ նախապատուութիւններ որդեգրած էին, այլ մօտեցումներ հարցերու, եւ իր մտածելակերպը օտար կը հնչէր անոնց ականջին: Նոր մարդիկ միացած էին իրենց, զորս ինք չէր ճանչնար, եւ անոնց հետ էր որ իր բարեկամները ներքին հասկացողութիւններ ունէին, ներքին կապեր, ներքին կատակներ, ներքին բանբասանք:

Ինք դուրս էր այդ բոլորէն. անծանօթի պէս առանձին կը մնար խումբին մէջ: Դեռ երէկ երբ բարեկամ մը զինք ալ հրաւիրած էր իր պարտէզը հաւաքոյթի, տեսակ մը հին օրերու սիրոյն, ինք խմբիքը ձեռքին փորձած էր մօտենալ փոքր խումբեր կազմած անձերուն իրենց խօսակցութեան մաս կազմելու համար, սակայն անդրադարձած էր որ զիրենք հետաքրքրող նիւթերը օտար էին իրեն համար: Կամ սաստիկ անկարեւոր: Կամ ուղղակի անհետաքրքիր:

Իրաւ է, որ ինք իր Փարիզի տարիներուն նոր մշակոյթի մը մէջ ինկած էր, բայց փոխանակ այդ մշակոյթը իրեն համար ցնցիչ ըլլալու՝ իր նախկին մշակոյթը, հո՛ս, Քէյպթի՛ մէջ, ցնցած էր զինք վերադարձին: Փարիզ գտնուած միջոցին, կարծես տուն դարձի զգացումով ապրած էր. այդքան հարազատ էր ամէն ինչ իրեն համար: Փարիզեան կենցաղը, արուեստի մշակոյթը, իւրաքանչիւր օր վայելչօրէն ապրելու փիլիսոփայութիւնը, այդ ամէնը շատ դիւրաւ ընդունած էր եւ իւրացուցած: Կարծես Փարիզի մէջ լիովին արթընցած էր իր իսկական էութիւնը՝ ճիշդ հողին մէջ ցանուած հունտի նման: Ուրեմն ե՛ս է որ այստեղի բարեկամներէս տարբեր եմ եւ հաւանաբար միշտ ալ եղած եմ, մտածեց:

Իրենք չէ՛ որ փոխուած են վերջին տարիներուն ընթացքին: Ե՛ս եմ որ իմ իսկական եսս գտած եմ Փարիզի մէջ եւ հիմա այստեղի ծանօթներուս հետ բախման մէջ կը գտնուիմ: Իրենցմէ հեռացումս օգնած է որ ինքզինքս լիովին ճանչնամ եւ գիտակցիմ իմ եւ իրենց տարբերութեան: Ա՛յս, ինչ լաւ է այս զգացումը...: Ալ ինչո՞ւ փորձել իրենց հետ շաղուիլ, իրենց համակերպիլ, պարզապէս իրենց շրջագիծէն ներս մտնելու համար: Եթէ ընդունին զիս այնպէս ինչպէս որ եմ՝ լաւ. եթէ ոչ՝ նորէն լաւ: Ես հանգիստ եմ իմ անձիս հետ եւ այդ կը բաւարարէ զիս:

Իր մտածումներէն յանկարծ կը սթափի, երբ իր օգնականը բաներ մը կը փսփսայ ականջին: Պէտք էր դարձնէին նաւը եւ վերադառնային այլեւս: Այո, պէտք է վերադառնային: Այս նաւն ու գետը իր հոգեկան փրկութիւնը եղած էին իր վերադարձէն ի վեր: Կը սիրէր ջուրին վրայէն ճախրող նաւուն դէկը ձեռքին՝ դիտել պայծառ կամ ամպոտ երկինքը, խաղաղ կամ կէտերու այցելութենէն պիտարուած գետը: Բայց գիտէր նաեւ, որ կար վերադարձի պահը, երբ ինքն ու իր նաւը պէտք է հասնէին քարափ ու ինք վերըստին մտնէր իրեն համար այլեւս օտարացած շրջապատէն ներս: Բայց հիմա՝ տարտամ բայց հաճելի մտերմութիւն մը կը զգար իր առանձնութեան հետ:

Դառնալով կը նայի դէտ իր մօտ կանգնած այրի մարդուն եւ կը նկատէ, որ ան իր աչքերը կը սրբէր: Ձեռքը դարձեալ կը դնէ անոր ուսին եւ կ'ըսէ, որ պէտք է այլեւս վար իջնէ, որովհետեւ ցամաք կը վերադառնան: Մարդն ալ հնազանդօրէն նաւուն վարի՝ համընդհանուր բաժինը կ'իջնէ եւ կ'ուղղուի դէպի ապակիով բաժնուած մասը նաւուն, դարձեալ պատասպարուելու համար պաղ հովէն: Մուտքին կը տեսնէ երիտասարդուհի մը, որ գետնին թափուած էջեր կը հաւաքէ աճապարանքով: Ծռելով կը սկսի ժողվել էջերը եւ աղջկան տալ: Սեղա շտրիակալութիւն կը յայտնէ եւ կ'ըսէ, որ ներս մտած ատեն մէկը զարնուած էր իրեն եւ ձեռքէն թափուած էին էջերը:

— Ուշադիր եղիր. մի՛ կորսնցներ եթէ կարեւոր են: Պահէ՛ մօտդ,— կ'ըսէ մարդը եւ ինքնիրեն՝ Դուն մօտս ես, հոգիս, մօտս մնացիր միշտ, ըսելով կը հեռանայ ու նստարանի մը վրայ կը նստի:

Սեղա թափուած էջերը հաւաքելով իր թղթապանակին եւ ապա պայուսակին մէջ կը դնէ եւ ինք ալ կ'երթայ նստելու նստարանի մը վրայ ու իր նօթերը գրի առնելու:

Երբ նաւամատոյց կը հասնին, Սեղա կ'օգնէ այրի մարդուն որ բազմութեան մէջէն յառաջանայ դէպի դուրս եւ կամրջակէն հասնի դէպի քարափ: Նաւուն վերէն նաւապետը կը դիտէ բազմութիւնը, որ համբերութեամբ կամաց կամաց դուրս կու գայ նաւէն: Կը տեսնէ որ իր մօտ եկած այրի մարդը աւելի արագ կ'ընթանայ դէպի դուրս՝ յենած երիտասարդուհիի մը թեւին: Նաւապետը կը ժպտի պահ մը եւ կը մտածէ թէ ինչո՞ւ այդպէս կ'աճապարէ:

Սեղա արագ հրաժեշտ կու տայ մարդուն եւ ուսէն կախուած պայուսակը ամուր բըռնած՝ կ'ուղղուի դէպի քիչ հեռուն կանգնած ինքնաշարժ մը:

Նաւապետը վերէն կը տեսնէ մարդը հիմա անշարժ կայնած քարափին վրայ, մինչ միւս զբօսաշրջիկները իր չորս կողմէն կը յառաջանան դէպի ճամբայ:

ԵՆԹԵՐՆՐԵԱՅ ԵՆԹԱԿԱՅ (Subterranean Subjects)

ԲՈՄԲԻԻՂՈՍ
(POMPYX MORI)

3 x 3 գրպանուկ
(2023)

Ենթադրույ քարափին
կը սպասեն
ուղեւորներ կը սպասեն
անհամբեր

վերջ ի վերջոյ
դռները կը բացուին
եւ
ամէն մէկ ճամբորդ կը տիրանայ իր աթոռին,
այնպիսի աթոռներ
լայնաչափ
այսչափ այդչափ այնչափ
ա ն ջ ա տ

Ծանուցումներ ամէնուրեք

լոյսով

ու

ձայնով

հոս

ու

հոն

ցիր

ու

ցան
կան

կը լսենք, կը տեսնենք զանոնք
զանոնք ամէնուրեք

Ուշ հասնող մը
քննելով շրջանակը
հատած է
հոգին
ձողին
կը բռնուի
նախանձալի

աչք մը աթոռներուն
կը նետէ
կը մնայ տեղը
կանգնած

յուսարեկ

Այլա Մարկարին

Իտրապես ախորժեղի
Ամենուրեք սիրելի

Բնական իւղի պէս
Նման գիւղի մ' պէս

Անպակաս թող գտնուի
Անկասկած թող գործածուի

Այլա Մարկարին

Ճամբորդներ բազմազգի

ուրուական ու
թափառական

ուրթափական եւ
թափերգական

Ըսի-ըսաւ մը բեմադրեցինք
թառերգական

«Ողջոյն Աշխարհ, քէ փասա
Օլա ամիկա, ա լա քասա»

ըսի ես

«Ուի Առ Քու
Միսէօ Սին Ճին »

ըսաւ ան

«Ըսի»ներս փսփսանքով շարունակեցի...

«Անցեալին մեղաւորեցի,
Ապառնին պիտի մեծարեմ»

«Կապոյտ գաղափար, մապոյտ գաղափար
Փերթ փերթ լուսինկայ դարձար ոսկեփառ
Պլուզային ճագ, սէր ու սիրահար
Ձմեռնային ճին, հաւատք մը եղար»

Փափ Փչիկ՝ Կարմիր Փչիկ
Փիփ Փչիկ՝ Կապոյտ Փչիկ
Փոփ Փչիկ՝ Կանանչ Փչիկ
Ուտեցե՛ք Փուչ-Փչիկ

մօր
մը
մէկ
կոնքին կայած
կոնքին կատչած
աղջնակ մը
նստիլ կ'ուզէ
բայց մայց
Ո Ո
տտ տտաղ
քքքք քքքքջն
իիիիի իիիիիակ
կը կենաայ կը մնաայը

Արքէ Քրէմ
Կակուղ, Արքէ Քրէմ
Կակուղէն կակուղ, Արքէ Քրէմ
Կակուղին կակուղէն կակուղ, Արքէ Քրէմ
Արէ՛ք Արքէ Քրէմ

Ուրտեղէն ուր
ու
մէկէն ի մէկ

երիտասարդներ

վառ ու
խանդավառ
կը ցուցադրեն

ճարտարութիւն

եւ

ճարպիկութիւն

ուժանական

ոՌո
Իիի
ԹԹԹ
մՄմ-ով

«Ով

Ով

Ով»

կը որոտան

ափեղցփեղ բարբառներ
փոխնիփոխ բարբանջումներ

«Մով
Կովերը
Հովին

բարձրաբերձ բառանջումներ

կը յանձնեն»

Թով-թովչանքներ
այլեւ

«Ալ ալիք, Առ ալիք
Ալեաց աղիքէն
Ափ մ' աղ քաղելիք»

Տաղախաղ
Ծափ ու ծիծաղ

Ցասում,   ոստում   եւայլն
    գլորում,   եւայնմ

եւայժմ

(բերանս
բաց մնաց
բացայայտ)

մուրացողի   նման
    յաջորդ գնացքին
    անձայն անցան
առանց ցտեսութեան

Առ ընթերցողս
Լաւ փրփրոտ
Լաւ հոտոտ
Լաւ օճառոտ

Առ յաճախորդս
Լաւճառ Օճառ

Վերջապէս,
վերջին
ուժաթափ
ուրաթափ անիւները
կը սահին
դէպի քարափ
սահմանին
եւ
օրմընս, կը հասնի
իր աւարտին

...
ենթուղոյ ընդմէջէն
մոռացութեան դէպի
կ'երթայ, ենթակայ
բայց անվերջակէտ ալ
կը մնայ

(Նիւ Եորք, 2015-2024)

ՑՆՈՐ ՀԱՄԴԻՊՈՒՄ

ԵՆՈՎՔ ԼԱԶԵԱՆ

Հանդարտ ու ննջաւետ մեր թաղին մէջ քիչ փոփոխութիւն կը կատարուի: Բնակիչները գլխաւոր կը բարեւեալ գիրար եւ երբեմն միայն խօսքի կը բռնուին: Վաղեմի դրացիներս արդէն իսկ շատ չենք գիտեր իրարու մասին, ուր մնաց վարձակալները, որոնք աննշմար կը յայտնուին եւ նոյնչափ աննշմար կ'անհետին:

Մեզ իրարու կապողը ցրուիչներն են: Ցրուիչը մարդկութեան մասնաւոր տեսակն է՝ օղերեւութաբանօրէն եւ հոգեբանօրէն: Կը տոկայ թէ՛ ձիւն-անձրեւին, թէ՛ ամրան տապին ու կիզիչ արեւուն: Եւ օղի դժնդակ պայմաններուն տակ իսկ կը մնայ մարդամօտ ու սրբտաքաց:

Օր մը նոր ցրուիչ մը եկեր է մեր թաղը ծառայելու: Ոչ միայն ատելի գրուցկան էր բռնոր իր նախորդներէն ու յաջորդներէն, այլեւ իր մարդկութեամբ տարբեր: Յիսուննոց մէկն էր՝ կայտառ ու քաջառողջ, չափազանց խնամուած արտաքինով մը ու նոյնչափ խնամուած խօսեւածեմով: Պաշտօնին գլուխը հազիւ անցած՝ արդէն կը բարեւեր զիս հեռուանց: Դրացիներուն հետ խօսած ատեն երբեմն արտասովոր նիւթերու վրայ կը ցատկէր՝ ամէն անգամ ոտքին վրայ մնալով ամբօրէն: Ականջիս հասածէն կը յիշեմ բժշկական խրթին խնդիր մը, որուն մասին ցրուիչը անակնկալ բանիմացութեամբ կ'արտայայտուէր:

Եթէ դրացիներէս մին իր ինքնաշարժին առջեւի կափարիչը բանար՝ ցրուիչն իր դեղին հեծիկով ու դեղին շապիկով քովն ի վեր կը բուսներ ու իսկոյն դրացին ոչ միայն կառքին ընդերքը կը վստահէր անոր, այլեւ իր սրտին խորն ալ կը բանար առջեւը:

Ջաւակներուս անունները կը յիշէր, վրան ալ՝ դպրոցին մէջ տեղի ունենալիք գրաւորներուն նիւթերն ու թուականները:

Տեսած եմ տարեց դրացիներուս համար մանր-մունր գնումներ ընելը: Յաճախ տեսած եմ իր՝ ծաղիկի մը կամ օգտակար բոյսի մը տունկով հեռանալը, առանց նշելու նորաթուխ կարկանդակներուն կտորները, որոնք պարզապէս կը տեղային վրան:

Մեր հետ իր յարաբերութիւնը երբեք չափազանց, երբեք անպատեհ եւ երբեք անձնական պատնէշէ մը ներս խուժող էր: Իր ներկայութիւնը միշտ ալ բաղձալի էր ամէն ժամուն:

Օր մը պիտի գար սակայն, որ ինքն ալ՝ իր նախորդներուն եւ յաջորդներուն պէս անհետէր: Մեկնումէն ետք եթէ խօսք բացուէր իրեն մասին՝ ամէնքս զարմանքով կ'անդրադառնայինք, որ իր անունը չէինք գիտեր:

Վրայէն խոտ պիտի բուսներ, եթէ իրիկուն մը տունիս դուռը բացած ատենս հեռատեսիլի պաստառին վրայ չտեսնէի զինք: Ցրուիչի իր դեղին շապիկին տեղ վայելուց բաճկոնով էր եւ փողկապով: Սակայն ասիւք. մինչ կը մօտենայի տակի անունը կարդալու՝ հեռատեսիլը նոր նիւթ մը կը բանար արդէն:

Անակնկալ այդ լուրը դրացիներու հասցնելու փորձերս բաղխած էին թերահաւատութեան: Ոչ մէկուն խելքին կը պատկեր, որ ցրուիչ մը ոչ թէ իր բուն դերով հանդէս գար հաղորդումի մը մէջ, այլ ելոյթ ունենար, կարծիք յայտնէր: Միայն եւս էի, որ այդ մարդուն արտասովոր ըլլալը կը զգայի:

Կարճ այդ դրուագը պիտի մոռնայի, եթէ օր մը զուիցերական սահմանամերձ քաղաք մը մեկնած չըլլայինք օդափոխութեան: Անհոգ կը քալէինք ընտանեօք, երբ դրամատան մը դուռը բացուելով՝ ճիշդ դիմացս կ'ելլէր մեր ցրուիչը:

Դէմքիս վրայ ուրախութեան ժպիտ մը եւ բարեւս բերնիս մէջ՝ անշարժ պիտի սառէի տեսնելով մարդուն կատարեալ անտարբերութիւնը: Ընդ որում շատ բնական անտարբերութիւն մը՝ առանց երեսը դարձնելու, նայուածքէս խուսափելու կամ զիս չտեսնել ձեւացնելու դոյզն իսկ ճիգի:

Ճամբան կտրէի՞ ու դիմէի՞ իրեն: Հիասթափութիւնս զարմանքիս հետ կը մրցէր՝ յաղթական հանելով հետաքրքրութիւնս: Կեցայ ու ետեւէն նայեցայ, մինչ ինք ամենայն հանդարտութեամբ ճամբան կը շարունակէր: Ձեռքը կաշիէ խոշոր թղթապանակ մը կար: Դրան բերած էր զուիցերական դրամատան մէջ պատկեցնելու: Յրուիչի իր խնայողութիւնները, թէ՛ իր միւս՝ ինծի անյայտ մնացած կեանքին մէջ շահածը:

Բնականաբար վերջին այդ դէպքը դրացիներէս ոչ մէկուն յայտնի ըրի: Անոնց համար անցեալը գոյութիւն չունի: Յրուիչ ես այսօր՝ գլուխնուս վրայ: Յրուիչ չես այլեւս՝ երթաս բարով, բայց քեզ մտաբերելու յոգնութիւնը խնայէ՛ մեզի հաճիս:

Սակայն այն որ մեզի անցեալ կը թուի՝ իրականին մէջ անցնիլ չ'ուզեր եւ ջրասոյգ չ'ըլլար:

Օր մը վար կ'իջնեմ ու վարի մեր դրացուիս կը տեսնեմ երկու ոստիկաններու հետ աշխոյժ գոյցի մը բռնուած: Կինը ամէն բանէ տեղեակ, ամէն անցած-դարձածի մէջ միջամուխ եւ ամենէն կարեւորը՝ կարգ ու կանոնի կամատր ու անձնուէր պահապաններու տեսակէն է: Ոստիկաններուն կարեւոր տեղեկութիւններ հաղորդելու վրայ էր՝ ձեռքին լայն շարժումներով, իբրեւ տեղուանքն ու միջավայրը լաւ ճանչցող մէկը:

Գալ հասնիլս տեսնելով կինն ալ ատլի աշխուժացաւ եւ զիս ներկայացուց զրուցակիցներուն: Ոստիկանները իսկոյն պարզեցին խնդիրը: Մեր շէնքին ետեւի առանձնատուններէն մին հաւանաբար ոճիքի մը բեմահարթակը դարձած էր, եւ իրենք երկու վկայի պէտք ունէին հոն օրինապէս ներս մտնելու համար:

Մտովի հրաժեշտ տուի զիս սպասող ընթրիքին ու յօժարեցայ ընկերանալ իրենց: Պիտի կարենայի՞ ուտել արիւնով ծածկուած գետինները տեսնելէս ետք:

Իսկոյն գացինք: Ոստիկանները մեզի թելադրեցին դուրսը մնալ եւ ներս մտնելու իրենց արտօնութեան սպասել: Մինչ իրենք գէնքերնին գոյգ ձեռքերով առջեւին բռնած ու կտրուկ կերպով աջ ու ձախ դառնալով՝ տունէն ներս սողոսկեցան, կարծես ամերիկեան ոստիկանական շարժապատկեր մը կենդանացնելով մեր առջեւ:

Ու քիչ ետք ներս մտնելու ձայն տուին մեզի: Տունը մութ էր եւ տակն ու վրայ՝ հապճեպ ու վայրագ փնտոտութէ մը ետք: Պահարաններուն ու դարակներուն չորս դին ա-

նոնց ցիրուցան պարունակութեան վրայէն կը քալէինք: Ես ալ դիտմամբ թողութրուն վրայ կը կոխէի՝ արինի լճակի մը մէջ ոտքս չդնելու համար:

Քիչ անդին՝ սենեակի մը անկիւնը կծկտած մարմին մը նշմարելով՝ շունչս բռնեցի դիակի հոտէն չգանելու համար: Սակայն իսկոյն մարմինին ոտքը շարժեցաւ: Զոհը փրկուած վարագոյրին մէջ փաթթուած էր՝ աթոռի մը կապկպուելէ ետք ու այդ վիճակով կողքին վրայ տապալած, հաւանաբար ինքզինք ազատելու ապարդին ճիգով:

Հոն է որ դրացուհիս բերանը բացաւ ու սկսաւ ներկայ բարքերն անիծել՝ ներկաներս համոզելով, որ նման վայրագութեան մը ականատես չէ եղած ծնած օրէն ի վեր, ոչ ալ լսած է վերջին յիտուն-վաթսուն տարուան մէջ: Ու մինչ ինք դառն իր մենախօսութիւնը կը շարունակէր՝ ոստիկանները գոհը կապանքներէն ազատելու կ'աշխատէին:

Վերջապէս մարդը ոտքի կ'ելլէր վրան-գլուխը շտկոտելով: Ու սենեակէն հեռանալու կտրուկ շարժում մը կատարեց իսկոյն, գոր ոստիկաններն արգիլեցին վճռապէս:

Մեր առաջուան ցրուիչն էր:

Գրպանէն ինքնութեան թողթը հանելով անխօս՝ ոստիկաններուն ցոյց տուաւ ու թելադրեց որ համոզուին, թէ նոյն իր անունը տան մուտքի տախտակին վրայ կը կարդացուի, այսինքն որ տանտէրը ինքն է:

Մեր առաջուան ցրուիչը:

Ըսածը ստուգելէ ետք ոստիկանները մի քանի արձանագրութիւններ հանեցին՝ ինծի ու դրացիիս ստորագրել տալու համար: Այդ միջոցին ես աչքս չէի կտրեր ցրուիչէն: Մարդը ոչ զիս ճանչնալու, ոչ ալ ծանօթութիւնը ուրանալու որեւէ նշան ցոյց տուաւ:

Զեւականութիւններն ամբողջացնելէ ետք ոստիկանները ըսին մեզի, որ իրենց հետ մէկտեղ հեռանանք: Մուտքի դուռին հասնելով ուզեցի տախտակին վրայի անունը կարդալ, սակայն ոստիկաններէն մին շարժումն նշմարելով՝ կոնակով աչքէս ծածկեց տախտակը ու տեղը մնաց սպասելով որ դէպի պարտէզին դուռը քալեմ:

Ոստիկաններէն բաժնուելնէս ետք դիմեցի դրացուհիիս.

— Ծանչցա՞ք մեր ցրուիչը:

— Ո՞ր մէկ ցրուիչը:

— Ինչպէ՞ս չճանչցաք: Քանի քանի անգամ ձեր պարտէզէն ծիլ ու տունկ բաժին հասած էիք իրեն:

— Աս մարդը առաջին անգամ կը տեսնեմ, գլուխը երերցուց կիներ ու յանկարծ աչքերու շեշտակի նայելով հարցուց.

— Դուք չէիք նախկին մեր ցրուիչը հեռատեսիլէն ելոյթ ունենալ տեսնողը: Շատո՞նց է որ զինք ամէն տեղ տեսնել կը հաւատար:

Ոչինչ պատասխանեցի: Սակայն հետեւեալ իսկ առտու գործէս առաջ փութացի դէպի մեր շէնքին ետին ինկած այդ առանձնատունն ու պարտէզը կտրելով դուռին առջև կեցայ:

Անունը կրող տախտակին տեղ գամի չորս ծակ կը նայէին ինծի:

Նկար՝ Նարինե Բաաջանեանի

ՅՈՎԱՆԵՓ ՓՈՒՇՄԱՆԵՆ ԵՐԵՔ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՂՈՍԵԱՆ

Մեր գրական իրականությունը տակալիս տեղ ունի գեղեցիկ անակնկալներու համար: 2022ին, լոյս ընծայած էինք Կոստան Զարեանի նորայայտ նամակներու փունջ մը, ներառեալ՝ ամերիկահայ նկարիչ Յովանեփ Փուշմանին (1879-1966) ուղղուած նամակ մը, որ կը լրացնէր երեսնամեակ մը առաջ կատարուած հրատարակումը¹: Շնորհակալ են գրագէտի թոռնուհին՝ քանաստեղծուհի Սիրվարդ Զարեանին (Մոնթրէալ), որ գնահատելով այս հրատարակումը, այնուհետեւ մեր ուշադրութեան յանձնեց մեծ հոր ուղղուած Փուշմանի երեք նամակները, որոնք գրուած են 1930-1931ին:

Այս նամակները կը լրացնեն Զարեանի երկրորդ հայերէն գիրքին՝ Երեք երգեր ասելու համար վիշտը երկրի եւ վիշտը երկնքի (Վիեննա, 1931), հրատարակութեան վերաբերեալ տուեալները: Այսպէս պէտք է դիտել տակալ, որ Փուշմանի եւ Զարեանի փոխադրութեան ոչ բոլոր մանրամասնություններ յայտնի են, եւ պէտք է յուսալ, որ յառաջիկային նոր տեղեկություններ ի յայտ պիտի գան: Նամակները կը հրատարակենք նոյնութեամբ, կատարելով անհրաժեշտ ծանոթագրություններ:

Ա.

The Park Central

New York

Sept. 23rd 1930

Սիրելի Պր. Զարեան,

Քարդո ընդունեցինք եւ ուրախ եղանք լսել որ հաճելի վագան² մը կունենաս:

Ինչպէս գիտես քու Veniceը ձգելէն քանի մը օր վերջը մենք ալ Vienna մեկնեցանք: Առաջին պատեհութեամբ գացի Միսիթարեան հայրերը տեսայ եւ կարգադրեցինք քու գրքիդ³ տպագրութեան խնդիրը. եւ վստահ եմ թէ անոնք ասելի մաքուր գործ մը պիտի ընեն քան թէ Վէնետիկի [sic] տպարանը պիտի ընէր:

Կը ներփակեմ գրքի երեսի եւ մէջի թողութեան նմուշները, ինչպէս նաեւ գիրքերուն տեսակները:

¹ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի նորայայտ նամակները», *Բագին*, 2, 2022, էջ 52-63, յատկապէս էջ 55-56: Տե՛ս նաեւ նոյն, «Կոստան Զարեանի նամակները «Երեք երգեր»ու առիթով», *Հանդէս ամսօրեայ*, 1-12, 1993, էջ 250, 252-253:

² Արձակուրդ (ֆր. vacance):

³ Կոստան Զարեան, *Երեք երգեր ասելու համար վիշտը երկրի եւ վիշտը երկնքի*, Վիեննա, Միսիթարեան տպարան, 1931, 143 էջ:

Ինձի բաական թիտլ թուղթի նմուշներ դրկեցին որոնց մեջէն ամենէն լաւը այս ներկակեալն էր:

Երեսի թուղթը, ինչպէս գիտես, որոշած էինք կարմիր ընել. բայց ես կը խորհիմ թէ այս թուլն նմուշը անլի artistic⁴ պիտի ըլլայ, որովհետեւ գիրքին մեջի կարմիր գիրերուն հետ հակասական չըլլար (չեն կոուիր) թէեւ կարմիր նմուշին թուղթը գէշ չէ. ուստի դուն որը որ անլի կը սիրես, անմիջապէս գրէ իրենց քու որոշումդ:

Մի քանի օր առաջ գրեցի իրենց, ըսելով թէ – «... ես պրն. Ջարեանին կը գրեմ խըրկելով իրեն այս նմուշները եւ ինք պիտի գրէ ձեզի իր որոշումը[»]:

Եւ իրենց բացատրեցի այն՝ ինչ որ երկուքնուս գաղափարն էր. գրքի երեսներուն զետեղելու մասին, (կամ տեղադրութեան մասին) բայց որովհետեւ “manuscript”⁵ ընէի, քիչ մը դժուար եղաւ ճշգրիտ գաղափար մը տալ, ուստի անմիջապէս խրկէ իրենց “manuscript”⁶ Եւ օգնէ կարգադրութեան մասին որպէսզի artistic բան մը ըլլայ, պէտք է շուտով գործի սկսին որպէսզի նոր տարիէն առաջ հոս 100 հատի չափ գիրք ունենանք⁶:

Ես մեծ յոյս ունիմ որ պիտի կրնանք ծախել. գինին մասին կը փափաքիմ լսել քեզմէ թէ ինչ կը խորհիս որ ուզելու ենք⁷. Ինձ կը խրատեն որ շատ սուղ չուզենք, որովհետեւ գործերը հոս շատ գէշ են⁸:

Գալէս ի վեր ես շատ զբաղեալ եղած եմ. կը պատրաստուիմ մասնակցելու քանի մը exhibitionներու⁹ յառաջիկայ ձմեռուան մէջ¹⁰: Յուսամ Տիկինդ¹¹ եւ զաւակներդ¹² առողջ եւ հանգիստ են, Տիկինս¹³ ինձ հետ միացած ձեզ ամենուդ սիրալիք բարեւներ կը խրկենք:

Շատ սիրով

ՓՈՒՇՄԱՆ

Hovsep Pushman

154 West 57th Street

New York N.Y.

U.S. America¹⁴

⁴ Գեղարուեստական (անգլ.):

⁵ Ձեռագիր (անգլ.):

⁶ Տե՛ս Կոստան Ջարեանի նամակը Հ. Մեսրոպ Հապոգեանին, 12 հոկտեմբեր 1930 (Մատթէոսեան, «Կոստան Ջարեանի նամակները», էջ 248):

⁷ Տե՛ս Ջարեանի նամակը Յովսէփի Փուշմանին, 12 հոկտեմբեր 1930, ուր առաջարկած է 3 տոլարի գինը (նոյն, էջ 249):

⁸ Նկատի ունի հոկտեմբեր 1929ի Նիւ Եորքի սակարանի անկումէն ետք ծայր առած տնտեսական տագնապը, որ համաշխարհային տարողութիւն ստացած է:

⁹ Յուցահանդէսներու (անգլ.):

¹⁰ Փուշմանի գործերու կարեւոր ցուցահանդէս մը տեղի ունեցած է Փասատինայի (Գալիֆորնիա) Grace Nicolson Galleries-ին մէջ, 4-27 փետրուար 1931ին: Տե՛ս «Նկարիչ Յովսէփ Փուշման», *Հայաստանի Կոչնակ*, 31 Յունուար 1931, էջ 151. Alma May Cook, “Pushman Gems of Art Shown at Pasadena”, *Los Angeles Evening Express*, February 11, 1931. «Ամերիկահայ մամուլը կը գնահատէ Փուշմանի գործերը», *Հայաստանի Կոչնակ*, 4 Ապրիլ 1931, էջ 439:

¹¹ Թագուհի Եանազարեան-Ջարեան (1887-1962), դաշնակահարուհի:

¹² Վահէ (1913-1985), Արմէն (1914-1994) եւ Նուարդ Ջարեան (1917-2005):

¹³ Յովիա Շալճեան-Փուշման (1874-1966):

¹⁴ Փուշմանի արուեստանոցի հասցէն՝ «Գառնըկի» սրահի համբաւատր շէնքին մէջ:

Բ.

Park Central Hotel

New York

[Մարտ 1931]¹⁵

Միրելի բարեկամ,

Քու նամակիդ հետ նաև ընդունեցի վանքին գրուած նամակը, ուրախ եմ որ ինձ խրկեցիր¹⁶: Իրենցսմէ ես չեմ լսած անցեալ Դեկտ[եմբեր]էն ի վեր, ան ժամանակ ինձ գրեցին¹⁷ ըսելով թէ խրկած են 94 հատ գիրքեր, որ շատ ուշ հասաւ ձեռքս Նոր-Տարիի առթիւ ծախելու համար եւ ծախքը ճիշդ չը գիտնալով ինձ պիտի գրէին... եւ ահա քեզմէ կ'ըլնդունիմ ծախքին հաշիւը!... Խիստ շատ աւելի քան ինչ որ ինձ գաղափար մը տուած էին. նախ ըսեմ որ սիրող հանդարտի, ես իրենց անմիջապէս գրեցի եւ դրամ խրկեցի...¹⁸

Աս նիւթին վրայ քու գլուխդ չորգնեցնեմ. միակ սա ըսեմ թէ սա մարդիկը վանքի մէջ փակուած մնալով երբեք գործի սկզբունք չունին եւ կը վախնամ իրենց հետ գործ ընելու այլ ապագայ Սանտրոն¹⁹ մասին:

Գալով գրքին տպագրութեան մասին, artistic եւ մաքուր է, բայց կազմը շատ խեղճ կերպով ըրած են, ինչու համար երկաթով կապած են եւ ոչ թելով²⁰, եւ փակցուցած Glue²¹ խեղճ տեսակէն ըլլալով թերթերը կը թափին:

Կը յուսամ որ դուք [sic] գոհ մնացած ես. գրէք ինձ երկտող մը այդ մասին:

Եւ հիմա ամէն ջանք կը թափեմ որ գէթ ինձ խրկուած 94 թիւերը ծախուին, դժբաղդաբար հոս գործերը անչափ գէշ եղած են Նոր-Տարիէն ի վեր որ անկարելի է հայերը հետաքրքրել այս գիրքով մանաւանդ ան տեսակ գիրք մը որ հոս քիչերը կրնան գնահատել:

Կը ներփակեմ քեզ լրագիրի մէջ գրուածք մը որ բարեկամս գրեց քու գրքիդ մասին²², երբ 20-25 հատ ծախուին քեզ դրամը անմիջապէս պիտի խրկեմ:

Ես վանքը գրեցի որ մնացած գիրքերը քուկդ են, եւ քու տրամադրութեանդ տակ ըրած եմ. գրէ իրենց եթէ կրնան ծախել *թէ ինչ գին կ'ուզեն որ* ծախեն. ես հոս 3.00 տո-

¹⁵ Նամակը պէտք է գրուած ըլլայ Փոլշմանին ուղղուած Ջարեանի 26 փետրուար 1931 նամակէն ետք, որ յայտնած է, թէ «քանի մը անգամ ձեզ գրած եմ, բայց մինչեւ հիմա ոչ մի պատասխան նամակներին չստացայ» (Մատթէոսեան, «Կոստան Ջարեանի նամակները», էջ 252):

¹⁶ 26 փետրուար 1931ի նամակին հետ ներփակուած էին Վիեննայի Միլիթարեան վանքին ստացուած երկու նամակներ (տե՛ս նոյն):

¹⁷ Տե՛ս նաև Ջարեանի նամակը Փոլշմանին, 16 դեկտեմբեր 1930 (նոյն, էջ 251): Միլիթարեան հայրերու կողմէ գրուած նամակները պահպանուած չեն:

¹⁸ Յետգրութեան մէջ, Ջարեան յայտնած էր. «Բաւականի մեծ հաշիւ են դրկել. չգիտեմ դուք իրենց հետ քանի՞ էի[ք] որոշել եւ ի՞նչ է իրենց աւելացրած գումարը» (նոյն, էջ 253):

¹⁹ Ծրագիրներուն (անգլ.):

²⁰ Նոյն դիտողութեան համար, տե՛ս նաև Ջարեանի նամակը Հ. Մերոպ Հապոզեանին, 23 դեկտեմբեր 1930 (նոյն, էջ 251):

²¹ Սօսինձ (անգլ.):

²² Չենք կրցած պարզել այս գրութեան տուեալները:

լար կը ջանամ առնել. երբ յաջողիմ 94 գիրքերը ծախել քեզմէ նորէն կ'ուզեմ...

Իմ ցուցահանդէսս April 10ին է, հոս Նիւ Եորք կը բացուի, շատ յոգնած կ'զգամ, եւ կը փափաքիմ Venice գալ եւ հանգչիլ քիչ մը... տեսնենք...

Կը յուսամ որ բոլորդ ալ աղէկ էք: Տիկինս ինձ հետ կը միանայ խրկելով քեզ եւ ազնի տիկնոջդ եւ գաւակներուդ մեր սիրալիլ յարգանքները:

Մասն անկեղծ

ՅՈՎՍԷՓ ՓՈՒՇԿԻՆ

Գ.

Park Central Hotel

New York

July 7 – 1931

Սիրելի բարեկամ.

“To be and not to be”²³ մանաւանդ այս օրերուս՝ որոնց մէջէն կ'անցնինք – շատ պատշաճ հարցում մի՞լէ,... կը փափաքէինք որ այս ամառ, ինչպէս անցեալ տարի, to be in “Venedig”²⁴ հանգիստ ընելու վայելելով անոր գեղեցկութիւնը, սակայն ինչպէս կը տեսնես նամակէս տակաւին Նիւ-Եորք ենք եւ հոս պիտի մնանք մինչեւ Sept[ember] 15 –

Այս ամառ ստիպուեցանք յետաձգել մեր ճամբորդութիւնը որպէսզի կարենամ լմրնցընել քանի մը նկարներ գալիք աշնան երկու ցուցահանդէսներու համար որ Galleryին²⁵ [sic] կարգադրած է տալ եթէ ամէն բան լաւ երթայ, կը յուսանք աշնան ալ սկիզբը Paris ըլլալ եւ գուցէ անցնինք Venice եթէ թելադրեն թէ աշնան լաւ կ'ըլլան հող²⁶:

Գալով Վենետիկ ցուցահանդէս մը տալու՝ գաղափարը լաւ է բայց դժբաղդ մասը ան է որ չունիմ շատ թիւով նկարներ որ կարենամ թէ հոս եւ թէ հող զօրատր ցուցահանդէսներ տալ: Թէեւ յարմար պարագայի մը տակ կրնաս խօսիլ Mr. Maraini[ի]²⁷ հետ այդ նիւթին շուրջ գտնալու թէ, եթէ ես ջանամ կարգադրել իրենք պիտի ուզե՞ն տրամադրութեանս տակ դնել դահլիճ մը միջազգային ցուցահանդէսին մէջ²⁸:

²³ «Ըլլալ եւ չըլլալ» (անգլ.): Ռիլիլըմ Շէյքսպիրի *Համլէթի* “To be or not to be” խօսքին մէկ տարբերակը:

²⁴ «Վենետիկ ըլլալու համար» (անգլ.): Venedig բառը գործածուած է հայերէն ձեռի նմանութեամբ:

²⁵ Կ'ակնարկէ Grand Central Art Galleriesին, որ 1923-1966ին Փուշկինը ներկայացնող պատկերասրահն էր:

²⁶ Էջի յուսանցքին վրայ, Թագուի Ջարեանի ձեռագրով գրուած է՝ «Եթէ Palouian դրկէ 1500 լիբ կայ ընդամենը 900 – կարասի = 350 deposito մեր ընդունած ամսականէն ամսավարձքը կուտանք: Ուստի կրնանք շարժիլ սեպտեմբերի 7ին առանց ոչ մի անթիւմ շփոթելու [sic]: Լաւ որ տղաքը խոհեմ են եւ մատիտը ձեռքերնին հաշի կ'ընեն: Վահէն գնաց ըսաւ որ օգ[ոտոս]ը հոն կը մնանք, ուստի գիրքը մօտն է»: Հրանդ Բալունեան (1903-1966)՝ ֆրանսահայ գրադատ ու *Ջուարթնոց* պարբերաթերթի խմբագիր: Ջարեան աշխատակցած էր *Ջուարթնոց*ին անոր առաջին շրջանին (1929-1931), ինչպէս եւ այնուհետեւ:

²⁷ Անթոնիո Մարայինի (1886-1963), իտալացի արձանագործ, Վենետիկի երկամեայ ցուցահանդէսի ընդհանուր քարտուղար 1928-1942ին:

²⁸ Նկատի ունի Վենետիկի երկամեայ ցուցահանդէսը (Biennale): 18րդ ցուցահանդէսը տեղի ունեցած է 28 ապ-

Չեմ կարծեր թե՛ ինձ կարելի պիտի ըլլայ 1932ին ցուցադրել հող. բայց եթե՛ հրաւեր սան կը ջանամ 1934ին զօրատր exhibitionով մը երեւալ²⁹:

Կը գնահատեմ որ իմ մասին հոգ ունիս:

Քու գիրքերուդ մասին տակաւին մեծ բան մը ըրած չենք. հոս գործերը շատ գէշ ըլլալուն համար, քանի մը հատ միայն կըրցած եմ ծախել բարեկամներու[.] կը ներփակեմ 25.00 տալեր³⁰ «տրաֆթ»³¹ մը եւ կը յուսամ մօտիկ ապագային աւելի յաջող կ[']ըլլայ:

Ընդունիր սիրալիր բարեւներ կը խրկենք ձեր ամէնուդ:

Քոյդ Յ. ՓՈՒՇԿԱՆ

րիլ – 28 օգոստոս 1932ին:

²⁹ Կողքին, Թագուի Ջարեան մատիտով աւելցուցած է՝ «անպատճառ պէտք է յաջողացնել ցուցահանդէսը»:

³⁰ Dollar բառի ամերիկեան հնչողութեան ամերիկահայ տարբերակ:

³¹ Անգլ. draft, դրամատան կողմէ վճարման գրաւոր հրահանգ:

ԵՂՈՒԱՐԴ ՊՕՅԱՃԵԱՄ՝ ԿՈՐՈՒՍՏԻ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

Շատ կանուխէն՝ Սփիւռքի գրականութիւնը բաժնուեցաւ քանի մը ճիւղերու, որոնք գրեթէ կապ չունէին իրարու հետ: Կար նախ՝ Փարիզի ճիւղը (Շահնուր, Սարաֆեան, Ռրբունի եւ ուրիշներ) եւ Ամերիկայի ճիւղը (Նուրիկեան, Արամ Հայկազ, Համաստեղ): Նշուած գրողները 1915ին պատանի էին: Գտնուած են Պոլիս 1919ի եւ 1922ի միջեւ եւ աշակերտած ի միջի այլոց՝ Յակոբ Օշականին եւ Վահան Թէքէեանին: Կամ առնուազն՝ անոնց անմիջական ազդեցութեան տակ գտնուած են: Պոլսէն 1922ի գաղթն է, որ տուած է երիտասարդ գրողներու առաջին սերունդը Սփիւռքի մէջ: Միջին արեւելքը անելի ուշ սկսած է արթննալ եւ տուած է արեւմտահայ լեզուով զարգացող գրականութեան եւ զայն մշակող գրագէտներու ուրիշ կարեւոր ճիւղ մը, ժամանակագրական առումով՝ երրորդը միայն:

Գրականութեան մէջ չկայ, կ'երեւի, ինքնակոչ սերունդ, ոչինչէն ծնած: Հայ Սփիւռքի օրինակը, իբրեւ փորձառական դաշտ, ցոյց կու տայ որ գրելու ցանկութիւնը ինքնաձին եւ ինքնաբերու է:

Ինչո՞ւ անելի ուշ: Հաւանաբար որովհետեւ Միջին Արեւելքի մէջ հոծ հայութիւն ունեցող միակ կեդրոնը այն ատեն, այսինքն՝ քսանական թուականներու սկիզբին՝ Հալէպի էր: Գաղթականներու քաղաք, ուր հայերը նոր սկսած էին կազմակերպուիլ,

որբանոցներէն դուրս ելլել, շուրջերնին դիտել, կեանքի մէջ նետուիլ, իրենց կրած ահաւոր հարուածէն պաշտիլ, իրենց հոգեկան վերքերը սպիացնել, դպրոցներ բանալու մասին խորհիլ: Այս դանդաղ զարթնումին պատմութիւնը չէ գրուած մինչեւ այսօր, կամ ալ եթէ գրուած է՝ գրուած է հարեանցի կերպով, հատ ու կենտ, ուրիշ բաներու կարգին: Վերապրողներուն մեծ մասը կիլիկեցիներն էին, ոչ հայախօս: Նախորդ սերունդի մեծ դէմքերը կան անհետացած էին խորշակին մէջ, կան կը փորձէին յուսահատական ճիգով մը՝ Պոլիսը վերակենդանացնել, կան ալ իրենց գրիտուն ճարին կը նայէին: Նախա-Եղեռնեան միակ ականաւոր դէմքը, որ Հալէպ գրտնուած է 1918ին՝ Արամ Անտոնեանն է, որ ուսուցչութեամբ չէր զբաղեր եւ արդէն անմիջապէս ետքը՝ Պոլիս անցաւ եւ յետոյ՝ Երրոպա: Այս զանազան պատճառներուն եւ բացատրութիւններուն առնչութիւնը է նշել նաեւ Կիլիկիոյ հայկական ինքնավարութեան կարճ շրջանը, որ կլանեց երիտասարդներուն ուժերը երկու տարի եւս, մինչեւ 1922: Հալէպի եւ ամբողջ Միջին արեւելքի մէջ՝ գրականութեան մասին խորհող չկար քսանական թուականներուն:

Երրորդ ճիւղը ուրեմն, այսինքն՝ Միջին Արեւելքի գրականութիւնը 1930էն ետքն է, որ կազմաւորուեցաւ հետզհետէ, երբ Հալէպի եւ յետոյ՝ Պէրթի մէջ բացուած դպրոցները սկսան իրենց առաջին հունձքերը

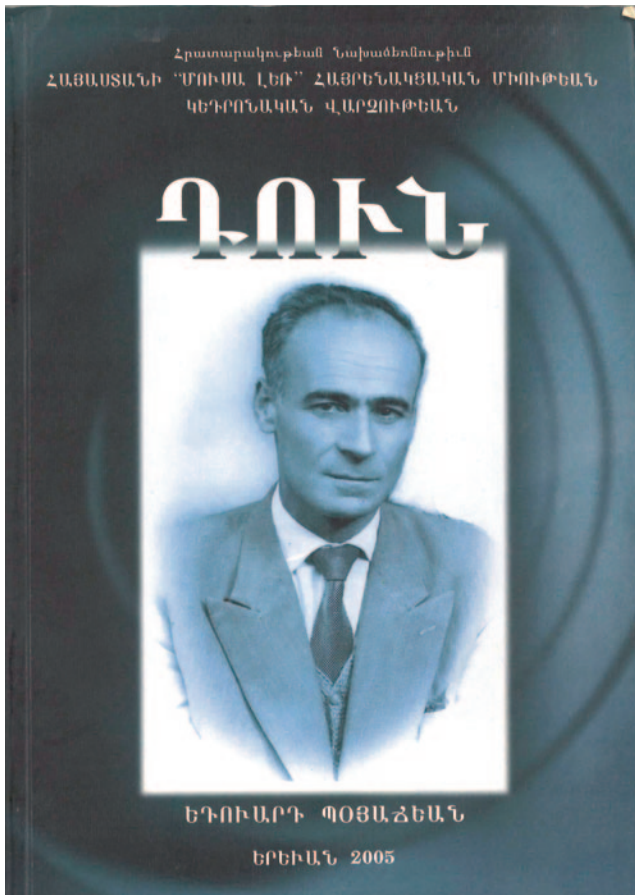

Ա. շարք, նստած, ձախեն աջ՝ Եղուարդ Պոյաճեան, Շաւարշ Միսաքեան, Յակոբ Օշական:
Բ. շարք, ձախեն աջ՝ Մինաս ԹԵՕԼԵՕԼԵԱՆ, Անդրանիկ Ծառուկեան, Արմէն Անոյշ (Մարաշլեան),
նկարուած Յալէպ, 14 փետրուար 1948ին, Օշականի մահէն երեք օր առաջ:

տալ: Կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն այս մարզին մէջ երկու ճեմարանները՝ Հալէպի Քարէն Եփփէ եւ Պէյրութի Նշան Փալանճեան ճեմարանը (վերջինս 1929ին հիմնուած), որոնց պէտք է անելցնել սկըզբնական շրջանին՝ Աղեքսանտրիոյ եւ Գահիրէի դպրոցները: Գծեցինք այսպէս Սփիւռքի առաջին օրերուն քարտէսը, իր կեդրոններով, իր նորածին հաստատութիւններով եւ իր կրթական մշակներով: Մինչեւ 1926՝ Օշականը Եգիպտոս էր, Պէրպլեան վարժարանին մէջ կը դասաւանդէր: Շանթ եւ Աղբալեան նոյնպէս Եգիպտոս էին: Նախորդ սերունդին պատկանող այս մեծերը եղած են իրենց յաջորդելու կո-

չուած գրական սերունդին սերմնացանները: Գրականութեան մէջ չկայ, կ'երեւի, ինքնակոչ սերունդ, ոչինչէն ծնած: Հայ Սփիւռքի օրինակը, իբրեւ փորձառական դաշտ, ցոյց կու տայ որ գրելու ցանկութիւնը ինքնածին եւ ինքնաբերական չէ: Միջին Արեւելքի մշակութային ու կրթական կեդրոններու ժամանակագրական տեղաշարժն է, այսինքն նաեւ՝ անոնց աշխարհագրութիւնը, որ կը բացատրէ նոր գրողներու ծնունդը 1930էն ետք:

Եղուարդ Պոյաճեան ասոնցմէ մէկն էր: Ծնած Ճէպէլ Մուսայի Խըրըրպէ կիւղը 1915ին, իր հայրենակիցներու ճակատագրին հետեւած է: Փոր Սայիտի չորս տա-

րուան գաղթին ետքը, վերադարձած է Մուսա Լեռ եւ հոն մնացած մինչեւ 15 տարեկան, որմէ յետոյ՝ անցած է Պէյրութ, ուր յաճախած է Նշան Փալանճեան ճեմարանը, մինչեւ 1935: Ինքն է, որ կը պատմէ այս ամբողջը Մինաս Թէօլէօլեանի *Դար մը*

Եդուարդ Պոյաճեան... մնացած է ... իր հոգիին խորքովը՝ գիղէն եկած պատանին, քաղաքի կեղծ բարքերուն հետ ընդմիշտ անհաշտ, եւ փնտրող մարդկային ճշմարտութիւն մը, որ իր մտքին մէջ կը շփոթուէր բանաստեղծական եւ բնագանգական վեհութեան մը հետ:

գրականութիւն Բ. հատորին համար գրած իր հակիրճ ինքնակենսագրութեան մէջ: Ու կ'աւելցնէ. «Յետոյ, ուսուցիչ եմ մինչեւ այսօր:... հանուր մարդկութենէն վերջ, սիրած եմ մանաւանդ հայ ազգը, մանաւանդ՝ մեր պատմութիւնը եւ, շեշտուած կերպով՝ մեծ գիղ մը, շարքին մէջ ուրիշ հայ գիղերու... շինած է արինիս ցերմութիւնը, կլիմայական ներքին բարեխառնութիւն մը, որուն՝ գրականութիւն եւ արուեստ դատող մարդիկ կ'ըսեն խմոր, կ'ըսեն խառնուածք, ոճ եւ ինքնատպութիւն»: Այս ինքնավկայութեամբ՝ Եդուարդ Պոյաճեան կը բացատրէ ահաւասիկ՝ իր մշակած գրականութեան, իր քերթողութեան եւ իր արձակին, յատկութիւնները, եւ յատկութիւններէն առաջ՝ բխումը: Գիրին աշկերտութիւնը եւ գիղին ենթահողը: Ճիշդ է, որ 1944էն ետք՝ քաղաքը եղած է Եդուարդ Պոյաճեանի գործունէութեան դաշտը, Սուրիա եւ Լիբանան: Բայց մնացած է ան իր հոգիին խորքովը՝ գիղէն եկած պատանին, քաղաքի կեղծ բարքերուն հետ ընդմիշտ անհաշտ, եւ փնտրող մարդկային ճշմարտութիւն մը, որ իր մտքին մէջ կը շփոթուէր բանաստեղծական եւ բնագանգական վեհութեան մը հետ:

Իր առաջին փորձերը գրական մարզէն ներս եղած են բանաստեղծութիւն: Ասոնց մէկ մասը իր մահէն ետք հասարակացաւ հատորով մը՝ *Ծննդավայր կորուսեալ* (1984), որուն մասին պիտի անդրադառնամ աւելի ուշ: Իր ձեռքով հրատարակուած առաջին գիրքը՝ նոյնպէս եղած է բանաստեղծութիւն՝ *Մէր եւ վիշտ*, լոյս տեսած 1944ին, Պէյրութ: Ատկէ ետքը սակայն Պոյաճեան անցած է արձակ գրականութեան, ու սկսած է գրել պատմուածքներ: Իր պատմուածքները խմբուած են երկու հատորի

մէջ, *Հողը* (1948) եւ *Տոմար տարագրի* (1963): Այդ հաստորներուն մէջն է, որ կը գըտնենք իր տաղանդին եւ իր ախորժակներուն լման պատկերացումը: Անոնց մէջ կարելի է կարդալ իր մանկութենէն մնացած՝ գիւղական կեանքին եւ ընդհանրապէս՝ անեղծ բնութեան առթած հմայքին ո՛ղջ արտայայտութիւնը: Բայց կարելի է կարդալ միեւնոյն ատեն եւ մանաւանդ՝ մարդկային ամբողջ ողբերգութիւն մը: Անհնար էր ի հարկէ Մուսա Լեռը եւ անոր բնակչութիւնը նկարագրել առանց յիշելու անոնց վերջատրութիւնը, գիւղին պարպումը 1939ին (երբ Սանճազը յանձնուեցաւ Թրքական Հանրապետութեան) եւ ուրիշ՝ գրեթէ անապատային շրջանի մը մէջ դժուար, դժնդակ, անտանելի տեղափոխութիւնը: Անշուշտ որ պատանեկութեան յիշատակները մեծ դեր կը խաղան Պոյաճեանի նախասիրութիւններուն մէջ: Բայց իր ամբողջ գրականութիւնը կարծեք՝ դրդուած ըլլար 1939ի ողբերգական տեղահանութենէն, անոր ձգած վերքէն, գործուած անիրաւութեան դէմ՝ անզօրութենէն, անկէ մնացած ըմբոստութենէն: Պոյաճեանի մօտ՝ 1939ին պատահած է ինչ որ իր համագիւղացիներուն համար չէր պատահած 1915ին: Բնավայրի կորուստ, արմատական տեղաշարժ, վերաբնակեցում, մահերու շարան (եկեղեցոյ զանգակը այլեւս չէին հնչեցընէր, կ'ըսէ ինք, ժողովուրդը անելիով չսարսափեցնելու համար), համատարած թշուառութիւն: Այս պատմութիւնն է, այս կորուստն է, որ կը տողանցէ անդադար Պոյաճեանի պատմուածքներէն ներս: Պանդխտութեան իւրայատուկ տեսակ մը, տունով տեղով, մեծով ու պզտիկով, փոխադրութիւն մը դէպի անբարեհամբոյր շրջանակ մը: Որ իր կարգին գիւղ էր, այո՛,

Այնճար կոչուած, եւ ա՛յս է իւրայատկութիւնը այդ գաղթին: Բայց գիւղ մը ուր ոչի՛նչ կար բնավայրը յիշեցնող, եւ կը թուի թէ ճէպէլ Մուսայի հայերը շատ դժուար հաշտուեցան այդ տեղահանութեան եւ վերաբնակեցման հետ, եթէ երբեք հաշտուեցան: Գրող մը պէտք էր, լայն շունչով եւ խոր հայեացքով գրող մը, անհաշտութեան տարողութիւնը զգացնելու համար: Եղուարդ Պոյաճեան յաջողած է այդ գրողը ըլլալ, դառնութիւնը զանցնելու ինքն իր

«Հողը» ... եւ «Տոմար տարագրի» ...

հաստորներուն մէջն է, որ կը գտնենք իր տաղանդին եւ իր ախորժակներուն լման պատկերացումը: Անոնց մէջ կարելի է կարդալ իր մանկութենէն մնացած՝ գիւղական կեանքին եւ ընդհանրապէս՝ անեղծ բնութեան առթած հմայքին ո՛ղջ արտայայտութիւնը: Բայց կարելի է կարդալ միեւնոյն ատեն եւ մանաւանդ՝ մարդկային ամբողջ ողբերգութիւն մը:

մէջ, գրականութեամբ: Անհաշտութեան հողին վրայ Եղուարդ Պոյաճեան իր գործը կառուցած է, սկիզբը՝ բանաստեղծութեամբ, յետոյ՝ պատմուածքի սեռը լաւագոյնս օգտագործելով, ինչպէս իրմէ առաջ թերեւս՝ Թլկատիւնցին կրցած էր ընել: Դառնութեան եւ ըմբոստութեան շաղախով տոգորուած այդ յամառ կառուցումը զինք դարձուցած է Միջին Արեւելքի լաւագոյն գրողը, ամենէն մարդկայինը թերեւս:

Դառնութիւն ու ըմբոստութիւնը թէեւ պատմուածքներուն սնուցանող հողն են, բայց հոն գոնէ բարեխառն են մեղմացնող հեզանքով մը: Մինչդեռ առաջին շրջանի բանաստեղծութիւններուն մէջ անոնք կը յայտնուին իրենց ամբողջ անողորմ մերկութեամբ: Այնճարի դաշտին մասին կ'ըսէ

հեղինակը. «Այդ հեռու, լերկ ու խոպան / Ահա՛նր բան: Մկնահողն այդ, կարմիր, վատթար, / Մանրանկար՝ / Հայկական սեւ աքառրի, / Օղակ տխուր՝ / Ազգային Մեծ Տրտմութեան / Մեծ շղթային»: Շատ յատկանշական տողեր, ուր ճեպել Մուսայէն դէպի Այնճար տեղահանութիւնը կը դառնայ մեծ Աղէտին մէկ կրկնութիւնը, Պոյաճեանի բառով՝ մանրանկարը: Հոս ալ՝ ճեպել Մուսայի վեց գիւղերն են պատմումին

Կորուսեալ ծննդավայրի թեման մնաց Պոյաճեանի գրականութեան կեդրոնական երակը, մինչեւ վերջին տարիներու բանաստեղծական վերընձիւղումը, որ արդիւնք է շատ աւելի լայն շունչի ու ներշնչումի:

հերոսները («Վեց գիւղ էիր, / Հայաստանի եւ հայութեան վեց դեսպան / Ստրկասպան»): Հոս ալ՝ դերակատարներ կը տողանցեն ինչպէս պատմութեան մէջ՝ փորձանք Ադումը, որը, տգեղ ու «երագներով սակայն լի» Սեվտալին, եւ ուրիշներ: Կորուսեալ ծննդավայրի թեման մնաց Պոյաճեանի գրականութեան կեդրոնական երակը, մինչեւ վերջին տարիներու բանաստեղծական վերընձիւղումը, որ արդիւնք է շատ աւելի լայն շունչի ու ներշնչումի:

1961ին, երբ Պէլրոյթի մէջ *Բագին* ամսաթերթը հիմնուեցաւ, Եդուարդ Պոյաճեան դարձաւ բնականաբար անոր առաջին խմբագիրը: Իր ընկերներուն եւ ժամանակակիցներուն վկայութեամբ, կեանքին վերջին շրջանը (1961էն մինչեւ իր վաղաժամ եւ ապաժամ մահը 1966ին) եղաւ տենդագին գործունէութեան շրջան մը: Ատկէ

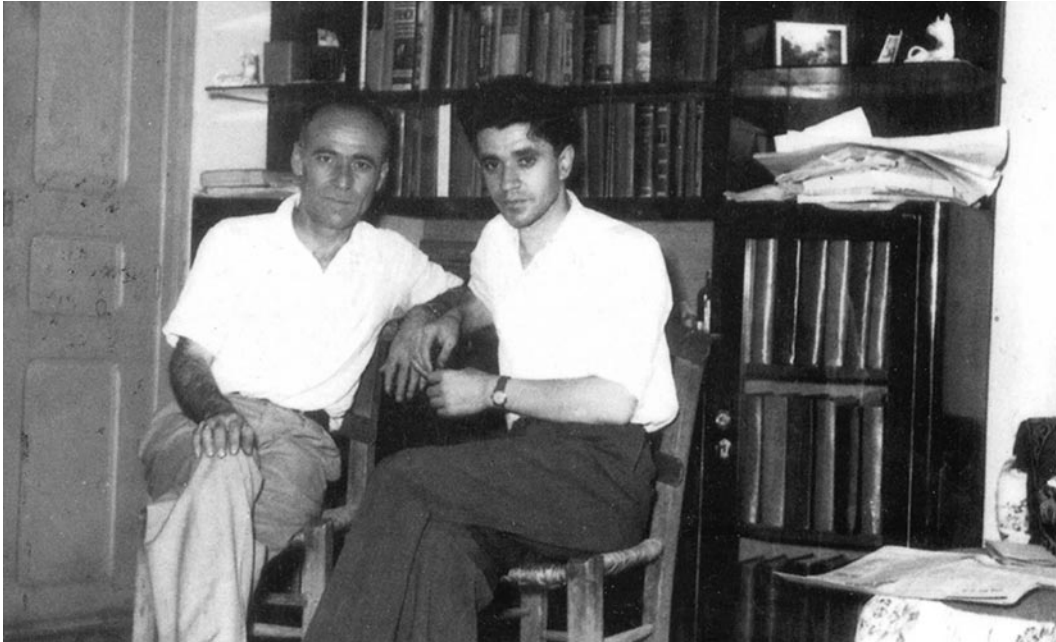
¹ Այս պարբերութեան մէջբերումները «Ծննդավայր կորուսեալ» հատորէն, յոյս ընծայուած իբրեւ յետ մահու հրատարակութիւն, Պէլրոյթ, 1984:

ճիշդ առաջ՝ բանաստեղծական պզտիկ հատոր մը եւս տպած էր՝ *Պայքարողներ, Պայքարողներ, Դուք Գազազած* (Գահիրէ, 1958), որ կուսակցական մութ պատճառներով՝ վերցուեցաւ հրապարակէն: Այդ հատորիկին մէջ՝ Պոյաճեան իր զգուանքը կ'արտայայտէ Լիբանանի եղբայրասպան կոիւներուն եւ քաղաքացիական պատերազմին դէմ յանդիպման («Պայքարողներ դուք բարբարոս, / Այդպէս կ'ընտրեն կաթողիկոս, / Ազգին առջեւ փորելով փոս... »): Պատմութեան երկրորդ հատորէն առաջ՝ յոյս տեսաւ «Թուղթ զաւակներու» գործը (1961), եւ անմիջապէս ետքը՝ «Երկու նամակներ» (1964): Ատկէ ետքը, այն կարճ ժամանակամիջոցին, որ կը մնար իրեն ապրելիք, Պոյաճեան նուիրուեցաւ վերըստին բանաստեղծութեան, բոլոր թափով մը: Կեանքի վերջին շրջանի այդ գործերը, տպուած մեծ մասամբ *Բագինի* մէջ: 1994ի Երեւանի մէջ *Ընտրանի* վերնագիրով հրատարակուած հատորին մէջ² չէ ներմուծուած այս շարքը, որուն մասին Պօղոս Մնասպեան կ'ըսէր 1967ին. «Ընդհանրապէս լայն կտաւի վրայ գրուած շուրջ 15 կտորներ են *Բագինի*» յոյս ընծայածները եւ մաս կը կազմեն *Դուն*³ խորագրով հրատարակելի ստուար հատորի մը»⁴: Նոյն քննադատը

² *Ընտրանի*, Երեւան, 1994, Հայաստանի «Մուսա Լեռ» հայրենակցական Միութեան հրատարակութիւն, կազմուած եւ յատաշարատվ մը Ա.Ս.Բէքմէզեանի կողմէ: 380 էջոց այս հատորը կը պարունակէ չորս բաժին: Երկուքը՝ արձակ (*Հողը* եւ *Տունար ցարագրի*), երկուքը՝ բանաստեղծութիւն (*Մէր եւ վիշտ* եւ *Ծննդավայր կորուսեալ*):

³ Ե. Պոյաճեանի նշեալ հատորը յոյս տեսաւ 2005ին, Երեւանի մէջ, խմբագրութեամբ Պօղոս Մնասպեանի:

⁴ *Բագին* Ամսագիր, Պէլրոյթ, մայիս 1967: Այս շատ կարեւոր համարը ամբողջութեամբ նուիրուած է տարաբախտ գրագէտին, որ վախճանած էր դեկտ. 1966ին: Իրենց մասնակցութիւնը բերած են անոր, ուսումնասիրութեան կամ վկայութեան ճամբով, Մնաս

Եղուարդ Պոյաճեան եւ Պօղոս Սնապեան

Պոյաճեանի բանաստեղծութեան երկու գլխաւոր շրջանները (առաջինը մինչեւ 1944, երկրորդը՝ 1960էն ետք) կը բնութայնապէս սահմանուի «Դէպի Անեզրը, դէպի Անհունը, դէպի անծանօթ հորիզոնները թեւածող յախտուն բանաստեղծ»⁵ն է, իսկ վերջին շրջանին, թէեւ սկզբնական

պեանէն գատ՝ Բարգէն Փափազեան, Կարօ Սասունի, Նշան Պէշիկթաշլեան, Մուշեղ Իշխան, Ժիրայր Աթթարեան, եւ այլք բազումք... Անեցնենք, որ 1967ին լոյս տեսաւ նաեւ Եղուարդ Պոյաճեանի *Քմբեր* վերնագրով հատորը, իբրեւ յետմահու հրատարակութիւն: Հատորը կը պարունակէ գրական դէմքերու եւ դպրոցներու շուրջ փորձագրական ակնարկներ, ու ցոյց կու տայ հեղինակին մէկ ուրիշ երեսակը՝ մտաւորականը: Հոն ընթերցողը պիտի գտնէ ի միջի այլոց՝ Փարիզի մէջ երեսունական թուականներուն զարգացած «Մենք»ի շարժումին շուրջ պայծառ ուսումնասիրութիւն մը, որ կը փաստէ Պոյաճեանի մտային հորիզոնին լայնութիւնը եւ Սփիւռքի գրական արժէքներուն եւ աստիճաններուն հանդէպ իր նախանձախնդրութեան լրջութիւնը, բան մը որ բացառիկ էր Միջին Արեւելքի գրողներու շրջանակին մէջ այդ տարիներուն:

ուժգնութենէն եւ որոնումէն ոչինչ նուազած է, «երկրի վրայ ապրող եւ երկրային բարքերու ճնշումներուն ենթակայ մարդն է, իր ամբողջական կենսագրութեամբ»⁵:

Ներկայ գրութիւնը գրողի աչքին սակայն Եղուարդ Պոյաճեանի ամենէն իրաւաստուկ գործը 1961ին տպուած իր *Թուրթ զաւակներուն* է: Կը պատկանի հայ գրականութեան մէջ քիչ զարգացած՝ փորձագրութեան սեռին: 45 տարեկանին հասած ու կեանքին տաքն ու պաղը տեսած գրող մը «թուրթ» մը կ'ուղղէ իր երկու զաւակներուն, անոնց փոխանցելու համար պուտ մը իմաստութիւն: Ինչ որ ձեւ մըն է անշուշտ վերաքաղ մը ընելու ինքն իրեն համար, այսինքն՝ իմաստ մը հաւաքելու իր փորձառութենէն: Կարծէք այդ «իմաստ»ը պիտի կորսուէր, պիտի չքանար ու ցնդէր,

⁵ Անդ, էջ 9:

կամ երբեք երեւան պիտի չ'ելլէր եթէ չըլար գայն լոյս աշխարհ կոչողը: Քսաներորդ դարու Եւրոպայի գրողներու մօտ ծանօթ կերպ մըն է: Այս կերպին դիմողը երբեմն գործի կ'անցնի այն համոզումով, թէ իր կտրած ճամբան աննախադէպ է եւ միեւնոյն ատեն՝ օրինակելի: Կեանքէն կամ այս աշխարհէն ներս տեղ մը ապահովելու եւ ուրեմն՝ ստեղծելու ստիպողութեան տակ՝ տեսական պայքար մը մղած է: Կ'ուզէ որ իր տղաքը, իր յաջորդները, գիտակից ըլլան տարուած պայքարին, եւ շարունակեն նոյն ճամբուն վրայ: Գրականութենէն ան-

... «թուղթ»ին մէջ՝ կորուսեալ ծննդավայրը գիտլ մը չէ, հողային հայրենիք մը չէ միայն: Կայ Պոյաճեանի մօտ կորուստի ընդհանուր զգացում մը եւ փորձառութիւն մը, թերեւս արմատացած անձնական փորձառութեան մէջ, բայց ստկէ շատ անդին, քաղաքակիրթ աշխարհին, մինչեւ իսկ՝ տիեզերքին վերաբերող, որ կրնայ մարդկային արժէքներու կորուստ մը ըլլայ, պատմութեան փոխանցած մեծութիւններու կորուստը:

դին մտահոգութիւն մը կայ հոս, բայց զարմանալիօրէն յատուկ՝ գրականութիւն մշակողին: Ինչ որ կը նշանակէ, թէ այդ փոխանցուելի «աննախադէպ»ը գրելով միայն կրնայ յայտնաբերուիլ: Արժէք մը, մեծութիւն մը, ըլլալու եղանակ մը: Որոնք անհատականէն անդին կ'իյնան: Պոյաճեանի պարագային՝ ազգային ու մարդակային շեշտ երանգ մը կայ: Յայտնօրէն՝ ազգային ճակատագիրն է, որ կը յուզէ հոս հեղինակը: Պարզ բանաձեւումով մը ներկայացնենք Պոյաճեանի հարցադրութիւնը. Ինչպէ՞ս կարելի է ըլլալ մարդ օտարութեան մէջ, զարգացած, ազնիւ ու յանձնառու մարդ: Հեղինակը այն տպաւորութիւն

ունի, որ ինք հասած է, որոշ համադրութեան մը, որ յաջողած է ձեռով մը, թերեւս հրաշքով, զարգացումի, ազնուութեան եւ յանձնառութեան կերպար մը մարմնաւորել: Խորքին մէջ՝ տիրապետողը հրաշքի զգացումն է: Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ յառաջիկային տգէտ չմնալ, անագնի չըլլալ, անտարբեր չձեւանալ, այսքան ցնցումներէ ետքը, «անիտէալ» դարու մը, երբ արքարուած ենք մեր «հայրենիք»էն, մեր «ծննդավայր»էն, ուր ամէն ինչ բնական էր, եւ ուրեմն՝ ուր արժէքի փնտտութի հարցը չէր դրուեր: Բնականութեան կորուստն է, որ կը մղէ այս «թուղթ»ի գրառումին: Չակերտեցի «ծննդավայր» եւ «հայրենիք» բառերը, որովհետեւ յստակ է որ Պոյաճեան կ'իտէալականացնէ զանոնք: Բայց պէտք է ակնարկել, որ իր «թուղթ»ին մէջ՝ կորուսեալ ծննդավայրը գիտլ մը չէ, հողային հայրենիք մը չէ միայն: Կայ Պոյաճեանի մօտ կորուստի ընդհանուր զգացում մը եւ փորձառութիւն մը, թերեւս արմատացած անձնական փորձառութեան մէջ, բայց ստկէ շատ անդին, քաղաքակիրթ աշխարհին, մինչեւ իսկ՝ տիեզերքին վերաբերող, որ կրնայ մարդկային արժէքներու կորուստ մը ըլլալ, պատմութեան փոխանցած մեծութիւններու կորուստը: Կամ մակարդակ մը վեր՝ տիեզերական ուժերը զգալու, մարմնաւորելու, արձանագրելու կարողութեան իսկ կորուստը, միաժամանակ՝ անձնական եւ գերանձնական գետի մը վրայ: Այս փորձառութեան կամ այս զգացումին չէ՞ին վերաբերել արդեօք Պոյաճեանի վերջին տարիներուն գրուած սքանչելի տողերը, քանիցս մէջբերուած ասկէ առաջ իր բարեկամներուն կողմէ. «Այս երկրին վրայ, ես մեծ խօսքերու մեծ կալուածատէր՝ / Անհուն խօսքերու չշարադրուած նամակը

եղայ,/Այնքան ապրումի, այնքան տխրութեան, այնքան տոամի,/Ինձմէ միշտ փախչող իմ վէպս եղայ...»: Ուր կը գրուի անկատարութիւն մը, ձախողանք մը, բայց էական, գրողին էութիւնը նշող ու մատնանշող: Վէպս, կեանքիս վէպը կամ կեանքս իբրեւ վէպ, միշտ փախչեցաւ ինձմէ, բայց ես եղայ այդ փախչող վէպը: Ուրիշ ինչ է գրող ըլլալը:

Նոյն կատոյցը կը գտնենք *Թուղթ զաւակներուս* սկիզբը: Հոն ի հարկէ կը կարդանք հետեւեալը. «Կեանքիս մասին գրել մտադրած գիրքս կրնայ հագիւ տարի մը կամ քանի մը տարիէն գրուիլ:... Կրնայ նաեւ երբեք չգրուիլ: Գրուելու պարագային՝ նկատել այս թուղթը իբրեւ նախաբան մը, չգրուելու պարագային՝ նաեւ վերջաբան մը: Գիրքս կարենամ գրել կամ ոչ՝ այս գրութիւնը կը համարեմ անհրաժեշտ»: Չըզրուած (չգրուելիք) գրքի մը մասին է հոս

խօսքը, որ պիտի պարունակէր այնքան ապրում, այնքան տխրութիւն, այնքան տոամ: Եւ քանի որ ամէն ինչ պարունակող մեծ Գրքին ձախողութիւնն իսկ է գրողին էութիւնը, այս մէկը՝ թուղթ կամ նամակ, անհրաժեշտ է: Եթէ ոչ ինչպէս պիտի ըսուէր ձախողութիւնը, անհաշտութիւնը, իբրեւ էութիւն: Գրական ծրագրի մը ձախողութենէն անդին, ինքն իր (եւ իր ազգին) ճակատագրին հետ անհաշտութենէն անդին: Երկուքին համընկնումն է, Պոյաճեանի մտքին մէջ իսկ, որ *Թուղթ զաւակներուս* կը դարձնէ խորհրդաւոր, համոզիչ, կը դարձնէ գրականութիւն: Եւ ո՛չ թէ իմաստութիւն քարոզողի մեծամտութիւն կամ ճակատագրին դէմ ողբ բարձրացողի նանրամտութիւն: Կորուստէ մը կու գան այդ էջերը, կորուստի փորձառութենէ մը, կորուստի գիտակցութենէ մը: Ինչպէս Պոյաճեանի ամբողջ գրականութիւնը:

Թիթուկի ծովահատության մտարկայքը

ՓՈՒՆՁ ՄԸ ՄԱԶ, ԸՆԿՂՄԱՃ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ՄԸ ԵՒ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԿՏԱԿ ՄԸ.

ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ՇԱՀԱՄԻՐ ՇԱՀԱՄԻՐԵԱՆԻ ԱՆՃԱՆՕԹ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՁ

ՍԵՊՈՒՀ ԴԱԻԹ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

1997ի աշնան ուշագրաւ յայտնագործութիւն մը կատարուեցաւ ստորջրեայ հնագիտական արշաւախումբի մը կողմէ, որ Մանիլայի Ծովային թանգարանէն (Manila Maritime Museum) դրկուած էր՝ հետազօտելու Թիթոսի ծովախորհի մօտակայքը, այսինքն՝ Վիէթնամի եւ սպանական գաղութատիրութեան կեդրոն Մանիլայի եւ Հարաւ-չինական ծովուն միջեւ գրտնուող ջրային տարածքը:

Ընկղմած նաւաբեկորները ջուրին մակերեսը բարձրացնելէ ետք, ստորջրեայ իրերը տեղադրուեցան Մանիլայի Ծովային թանգարանին ընդարձակ մէկ սրահը՝ մանրագին ուսումնասիրութեան ենթակուելու համար: Տասնութերորդ դարէն կօշիկի ժանգոտած ճարմանդներ, ծռած դրգալ մը եւ այլ սպասներ, ծորակի այլաձեւ խցաններ (*spigots*), ապակիէ եւ կապարէ թղթակալներ, քառասունի չափ մաշած մետաղեայ դրամներ, թնդանօթի գնդակներ, հինտու տաճարի մը տապալած հսկայական քարէ մէկ սիւնին բեկորները եւ հուսկ երեք կոթողային տապանաքար. ասոնք էին ընկղմած նաւուն բեռներէն մնացած իրերը¹:

Երկար հետազօտութենէ ետք, դոկտոր Սուսան Շոփ (*Susan Schoppe*) ի վերջոյ յաջողեցաւ հաստատել, թէ ո՞ր նաւն էր, որ ընկղմած էր ծովուն յատակը: Արեւելեան Հնդկաց ընկերութեան պատկանող եւ երեսուն թնդանօթ կրող առագաստանաւ մըն էր՝ «Ըրլ Թեմփլը» (*Earl Temple*) անունով, որ 1762ին Լոնտոնէն Մատրասի նաւահանգիստը ժամանած էր զինուորներով եւ պատերազմական իրերով հանդերձ: Նաւը անմիջապէս մեկնած էր դէպի Մանիլա, նախ արագ այց մը կատարելով ֆրանսացիներու մերձակայ վաճառաշահ քաղաք՝ Փոնթիշերի: Բրիտանացիք այս քաղաքը գրաւած էին նախորդ տարուան հոկտեմբերին եւ քարուքանդ ըրած՝ լուծելով վրէժը մօտ քսան տարի առաջ ֆրանսացիներու կողմէ Մատրասի նուաճման եւ կործանման: Ֆրանսական քաղաքը փլատակներու դաշտի մը վերածուած էր այս նուաճումով, որ Եօթնամեայ պատերազմին

very of an Armenian Gravestone in the South China Sea”, *Les Arméniens dans le Commerce Asiatique au début de l’ère Moderne*, eds. Sushil Chaudhury et Kéram Kévonian (Paris: Éditions de la Maison des science de l’homme), 259-274 (259): Տե՛ս նաեւ նոյն հեղինակին «L’épave Trouvée près du récif Thitu», *Monuments et Mémoires publiés par L’Academie des Inscriptions et Belles-Lettres*, (Paris: De Boccard, 1999), 41-69:

¹ Susan Schoppe, “Up from the Watery Deep: The Disco-

Պարոն Սուլթանումին ընկղմած տապանաքարը

(*Seven Years War*) աւարտը կնքած էր ի նպաստ Բրիտանական կայսրութեան²: Ճիշդ այս ատեն է, որ «Ըրլ Թեմփրլ» կարճ ժամանակով խարխախ նետեց կործանած քաղաքին նաւահանգիստը: Շատ հաւանական է, որ քաղաքին գերեզմանատուներուն մէջ գետնդրուած եւ ապա տապալած ամենէն վիթխարի տապանաքարերէն մէկ

² Եօթնամեայ պատերազմի եւ անոր Փոնթիշերի քաղաքի վրայ ունեցած հետեւանքներուն շուրջ տե՛ս Henry Davison Loveի դասական գիրքը՝ *Vestiges of Old Madras 1640-1800 Traced from the East India Company's Records preserved at Fort St. George and the India Office, and from other sources* (London, 1913), volume II, 580-593:

քանին այս առիթով բարձրացուած ըլլան «Ըրլ Թեմփրլ»ի ծփացող շտեմարանը, ենթադրաբար՝ իբրեւ հակաբեռ (*ballast*): Երբ նաւը Մանիլայի ճամբուն՝ Թիթոյի խութերուն վրայ խորտակուած է 1763ի յունիսին, հազար երեք հարիւր քիլոկրամ կշռող մեծագոյն տապանաքարը անկէ բաժնուելով, բարերախտաբար անմիջապէս Հարաւ-չինական ծովուն յատակը ընկղմած է, իյնալով երեսի վրայ: Այս իրողութիւնը մեծապէս դիւրացուցած է ապագայ պատմաբաններուն գործը, գրեթէ անվնաս կերպով պահպանելով խիստ շահեկան եւ հաւանաբար սակաւ ծանօթ հետեւեալ երկլեզու արձանագրութիւնը.

Ներքոյ տապանիս է հանգուցեալ Դաւութխանի որդի պարոն Սուլթանումըն ազգաւ Հայ եւ պատուելի վաճառական ծընեալ ի յերկրին Պարսից ի քաղաքն Ըսպահան եկաց ի յաշխարհիս Յիսուն եւ եօթն ամ բարի համբաւով վախճանեցաւ ի Փոնթիշերի Սեպտեմբերի 19 թին 1754³:

Սոյն գրութիւնը կը փորձէ սոր լոյս սրվոնել Շահամիր Շահամիրեան գերդաստանի պատմութեան անյայտ կողմերուն վերայ, որոնք ստուերի ներքեւ կը մնան մինչեւ օրս: Ասիկա յաջողած եմ իրագործել շնորհիւ յիշեալ տապանաքարի յայտնաբերումին, ինչպէս նաեւ հիմնուելով ցարդ անյայտ երկու տուեալներու վրայ. Շահամիր Շահամիրեանի մինչեւ օրս անյայտ կտակը, որ միայն վերջին տարիներուն յայտնաբերուած է շնորհիւ Լիզ Չէյթորի, եւ լուսահոգի խոջա Սուլթանումի կողակից Աննա Խաթուն Յակոբեանի կողմէ գրուած նամակ մը: Այս նամակը՝ ներփակեալ շա-

³ Schoppe, “Up from the Watery Deep”, 263.

գանակագոյն մագերու փունջով մը հանդերձ, ի յայտ բերած էի մօտ քսան տարի առաջ, Բրիտանական ազգային արխիւին մէջ⁴:

Լուսահոգի Պալիկ Չոբանեանը ուսուցիչս էր 2003-2004 տարիներուն, երբ դեռ նոր յայտնաբերած էի Շահամիրեանի փունջ մը մագ կրող նամակը եւ քիչ թէ շատ նոր վարակուած՝ Հարաւ-չինական ծովու յատակէն լոյս աշխարհի վերադարձած պարոն Սուլթանումի տապանաքարը ուսումնասիրելու կիրքով: Այդ օրերուն, առիթէն օգտուելով, պարոն Չոբանեանի հետ երկար հանդիպումներ ունեցած էի Շահամիրեանի մօր նամակը վերծանելու ծրագիրով: Հետեւաբար, Շահամիրեաններու պատմութեան վերաբերող համեստ գիտելիքներս մեծ ուրախութեամբ եւ հպարտութեամբ կը ներկայացնեմ ի յիշատակ սիրելի եւ մեծապատիւ պարոն Չոբանեանին:

Սկսինք Շահամիր Շահամիրեանի կենսագրութեան հետ առնչուած քանի մը աւանդական կարծրատիպերով, որոնք կը կրկնուին մինչեւ մեր օրերը: Իր ժամանակին յատկանշական, մինչեւ օրս ուշագրաւ, սակայն բաւական թերի՝ *Նիւթեր Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմութեան համար երկասիրութեան մէջ*, Սմբատ Տէր Աւետիսեան այսպէս կը ներկայացնէ Շահամիր Շահամիրեանի կեանքի ընդհանուր գիծե-

Շահամիր Սուլթանում Շահամիրեան Իզլաներկ նկարանյայտ նկարիչի մը կողմէ

րը. մեծ վաճառական, վաղ արդի շրջանի նշանաւոր մտաւորական, առաջին հայ սահմանադրութեան հեղինակ եւ տպարանատէր մեր անձնատրոթիւնը՝ «հայ նախկին դերձակ, կիսագրագէտ, բայց իր գործին ծայրայեղ մոլեռանդութեամբ նուիրուած Շահամիր աղա Շահամիրեանը»⁵: Արդեօք ճիշդ է երբեմնի թունդ ստալինական պատմաբանը, որ իր անուան տակ հրատարակած է 1937ին գնդակահա-

⁴ Արխիւային հսկայական հաւաքածոյին յայտնաբերումիս շուրջ տե՛ս Sebouh Aslanian “Trade Diaspora Versus Colonial State: Armenian Merchants, the English East India Company, and the High Court of Admiralty, 1748-1752”, *Diaspora: A Journal of Trans-national Studies*, 13,1 (2004), 37-100, ինչպէս նաեւ Sebouh David Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa* (Berkeley: The University of California Press, 2011), xiv-xvi, 20-22:

⁵ Սմբատ Տէր Աւետիսեան, *Նիւթեր Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմութեան համար*, Գիտական աշխատութիւններ (Երևան, Պետական Համալսարանի Հրատարակութիւն, 1940), 11:

Մատրասի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի

րուած հնդկահայերու պատմութեան տա-
ղանդաւոր ռահվիրայ եւ իսկական մաս-
նագէտ Թադէոս Ադալբէկեանի պատ-
րաստած Զաքարիա Ագուլեցիի արժէքա-
ւոր վաճառականական «Օրագրութիւնը»:
Անտարակոյս, Շահամիրեանի մասին Տէր
Աւետիսեանի կոսակումը թիրիմացութիւն
մըն է, որ գիրքէ գիրք, յօդուածէ յօդուած իր
տարածումը կը շարունակէ մինչեւ մեր օ-
րերը, հաւանաբար հիմնուած ըլլալով Շա-
համիրեաններու ընտանեկան խորհրդա-
նշանին վրայ, զոր անշուշտ կարելի է տես-
նել բազմաթիւ տապանաքարերու վրայ
փորագրուած, ներառեալ Սուլթան Դաւի-
թի ընկղմած տապանաքարը, ինչպէս նաեւ
անոր որդիին՝ Շահամիրի տապանաքա-
րը, որ այժմ կը գտնուի Մատրասի Սուրբ
Աստուածածին եկեղեցոյ գաւիթին մէջ⁶:

⁶ Ամենավերջին կրկնողը Տէր Աւետիսեանի անհեթեթ
կարծիքին, թէ Շահամիրեան եղած է «հայ նախկին
դերձակ», Սաթենիկ Պատուական Թուֆանեան է

Ուշադրութեան արժանի են մկրատի եւ չա-
փոցի նշանները, որոնց կարելի է հանդի-
պիլ նոյնիսկ Շահամիրեաններու տպագ-
րած գիրքերուն մէջ ալ: Հաւանական է, որ
հնդկահայոց եւ համաշխարհային պատ-
մութեան բազմաշերտ ծալքերուն անտե-
ղեակ անձեր Տէր Աւետիսեանի եւ անոր
հետետորդներուն նման շուարելով, այս նը-
շանը մեկնաբանած ըլլան իբրեւ դերձա-
կութեան փոխաբերութիւն: Իրօք, մկրատի
եւ չափոցի փոխաբերութիւնը ձեռով մը
կ'արտացոլէ Շահամիրի հօր՝ պարոն Սուլ-
թանումին արհեստը, որ հնդկական «չինց»
(*Chintz*) կոչուած կտաւեղէնի մեծահա-
րուստ վաճառական էր⁷:

Որոգայթ փառացի իր իսկապէս արժէքաւոր ֆրանսե-
րէն թարգմանութեան եւ խորաթափանց մեկնութեան
մէջ: Տես *Le piège de l'orgueil: Un projet républicain en
Orient au XVIIIe siècle* (Paris : Presses de l'Inalco, 2018),
48, 170, 470.

⁷ Schoppe, “Up from a Watery Grave”, 261.

Սուլթան Դավիթ կամ Sultan David (երբեմն ալ David Sultan), ինչպէս կը կոչուի եւրոպական աղբիւրներու մէջ, ծնած էր Նոր Ջուղա, հաւանաբար 1697ին: Ան սերած էր մեծ գերդաստանէ մը, որ Նախիջեւան քաղաքը կը բնակէր մինչեւ 1604ի բռնագաղթը, երբ Սուրատնայ Շահամիրեանց ընտանեօք բռնի ձեռով Ջուղա տեղափոխուած էր Շահ Աբբասի օրօք: Պարոն Սուլթանումի կեանքի վաղ շրջանէն գրեթէ ոչինչ հասած է մեզի: Միայն գիտենք, որ 1722ին, երբ պարոն Սուլթանում արդէն բաւական չափահաս էր, պակուած էր Աննա Խաթուն Յակոբեան անունով նոր ջուղայեցի կնոջ մը հետ: Յաջորդ տարի՝ 1723ի նոյեմբերին, նորապսակ ամուլը կ'ունենայ իր անդրանիկ զաւակը՝ Շահամիրը, որ տարիներ ետք համբաւաւոր վաճառական, սահմանադրութեան հեղինակ եւ տրպագրիչ կը հանդիսանայ Հնդկաստանի հեռաւոր ափերուն:

Ընտանիքի այս շրջանի պատմութեան վերաբերող մեզի հասած արխիւային թուղթերը սակաւաթիւ են եւ բազմաբեկոր վիճակի մէջ, թերեւս ջայտնաբերուած նիւթեր ալ կան: Մեր սահմանափակ գիտելիքները ընդլայնելու համար պարտաւորուած ենք զգուշաւոր կրահումներու ապաւինիլ, յաճախ տապանաքարերու կամ այլ վաւերագրերու օգնութեամբ: Այս առումով, խիստ կարեւոր կը նկատենք Անգլիոյ Արեւելահնդկաց ընկերութեան դիւանին մէջ պահպանուած Ընկերութեան նամականին կամ քաղաքապետի դատարանի (Mayor's Court) զանազան թուղթերը, որոնք այժմ կը գըտնուին Բրիտանական Ազգային գրադարանին մէջ: Ըստ այս թուղթերուն, Աննայի եղբայր աղա Նազար Յակոբջան կամ Յակոբեան իր քրոջ ամուսինը՝ այսինքն պարոն

Սուլթանումը, իր եղբայր Օհաննէսը եւ Ամիրջանը իբրեւ պայմանագրութեան գործակալ կամ գործընկեր (*commenda agent or associate*) իր քով գործի առած էր հաւանաբար 1730ի եւ 1740ի միջեւ, երբ արդէն Նազար մօտաւորապէս երեսուն տարի անցուցած էր Հնդկաստանի զանազան շուկաներու մէջ իբրեւ գործակալ ծառայելով խոջա Մինասենց հոչակաւոր ընտանիքին⁸: Այս նոյն Նազարն է, որ երբ 1720ական տարիներու սկիզբը Չինսուրա կը բնակէր եւ արդէն հաւանաբար մեծահարուստ վաճառական դարձած էր, որոշած էր բարեբար ըլլալ մօտակայ Կալկաթայի հոչակաւոր Սուրբ Նազարէթ շքեղ եկեղեցւոյ, որ խոջա Նազարի առատաձեռնութեան շնորհիւ իր դռները բացաւ 1724ին⁹: Վստահ չենք, թէ Նազար երբեւէ Կալկաթա տեղափոխուած ըլլալով հոն բնակած է, սակայն ըստ բրիտանական աղբիւրներու, յայտնապէս արդէն 1730ական տարիներուն Մատրաս տեղափոխուած էր եւ քաղաքին հարուստներէն կը նկատուէր: 1740ական տարիներու սկիզբը աղա Նազար կը վախճանի:

⁸ Տե՛ս Սուլթանումի փորթուկալերէնէ անգլերէնի թարգմանուած երկար նամակը. *Records of Fort Saint George, Diary and Consultation Book for 1745* (Madras: Superintendent, Government Press, 1931), 117-118:

⁹ Aslanian, *From the Indian Ocean*, 48-50. Կալկաթայի մօտ գտնուող Չինսուրա քաղաքի Տէր Յարութին Քահանան իր 1727 թուակիր նամակին մէջ հետեւեալը կ'իմացնէ Նոր Ջուղայի առաջնորդին. «Տեղս Գ [3] կենդանի մարդ գոյ, որ փող կայ ձեռներանումս. թէ չէ այլքն ամենեքեան ձեռն ծոցի պաշարաց կան. մէկ պարոն Աղայ Նազարն է, որ հրամանուցող արիւնջութեամբն ունի անուն, ունի յերես եւ Աստուծոյ տուած ունի դօլվաթ: Նա էսօր Կալկատու եկեղեցին հաստատեաց. մօտ է՛ն [7,000] ըրուփի խարճ էլ դեռես խարճում է եւ շինութիւն շինում»: Տե՛ս «Նամակներ—Բանգալա, 1712–1800», Դիւան Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի: Նամակին ամբողջական արտագրութիւնը տե՛ս Մեպոսի Ասլանեան, «Հնդկահայ վաճառականութեան պատմութիւնից» *Պարսկաստանի լիւրի հանդէս*, 1, 2006, 254-271 (261):

Կտակին մէջ, որ մինչեւ օրս յայտնաբերուած չէ, Նազար իր ամբողջ հարստութիւնը կը կտակէ իր քրոջ՝ Աննա Խաթունին, եւ անոր ամուսինին՝ պարոն Դաւութխանի որդի Սուլթանումին, որ արդէն աղա Նազարի հետ կ'աշխատէր իբրեւ պայմանագրութեան գործընկեր¹⁰: Հարստութիւնը զգալիօրէն մեծ էր եւ կը բաղկանար երկու շքեղ պալատներէ՝ Մատրասի «Սպիտակ թաղ» կոչուած շրջանին մէջ, ուր միայն բրիտանացի բողոքականներու արտօնուած էր բնակիլ: Այս պալատական բնակարաններէն մէկը ապագայ կառավարիչի տունն էր, ուր Հնդկաստանի անգլիացի հրամանատար եւ Հնդկաց արեւելեան ընկերութեան կողմէ Մատրասի կառավարիչ նշանակուած Լորտ Քլայվը բնակած էր: Այս պալատը աղա Նազարի կտակով անցած էր պարոն Սուլթանումին եւ ապա անոր անդրանիկ որդիին՝ Շահամիր Շահամիրեանին:

Տարիներ ետք, իր մօրեղբօր կտակած ժառանգութեամբ հարստանալով, աղա Շահամիր կերպասի եւ թանկագին քարերու վաճառականութեամբ արդէն դարձած էր Մատրասի ամենէն ազդեցիկ եւ հարուստ հայերէն, գերազանցելով նախկին յիւնամեակի մեծահարուստ խոջա Պետրոս Ոսկանեանը, որ «Սպիտակ թաղ»ի մէջ բնակավայրի տէր երկրորդ հայն էր¹¹: Մինչ այդ, Շահամիրի հայրը՝ պարոն Սուլթանում Դաւութխան, որուն ընկղմած տապանաքարով սկսանք մեր պատումը, հալածուած էր այլ ջուղայեցիներու կողմէ այդ

¹⁰ Տե՛ս Սուլթանումի վերոյիշեալ երկար նամակը՝ *Records of Fort St. George*, 117-18:

¹¹ Կարճ ժամանակով, 1741ին ոչ անգլիացիներու բացառաբար արտօնուած էր, որ բնակավայր հաստատեն «Սպիտակ թաղ»ին մէջ: Տե՛ս Love, *Vestiges of Old Madras*, vol. 2, 307-308:

պատրուակով որ, իբրեւ Խոջա Նազարի մեծ հարստութեան ժառանգորդ, պէտք է վճարէր անոր ինքնակոչ պահանջատէրերուն: Այդ պատճառով, Նոր Ջուղայի շատ մը վաճառականներ՝ խոջա Մինասեաններէն սկսեալ մինչեւ Գիւղաքաղաքի քալանթար (կառավարիչ)՝ ոմն Մարգիս քալանթար, պարոն Սուլթանումի կնոջ՝ տիկին Աննա Խաթունին, զօրեր էին որ իր ամուսնոյն անունով եւ Անգլիոյ Արեւելահնդկաց ընկերութեան հասցէագրուած պարտամորհակներու միջոցաւ Հնդկաստան բընակող եւ վտարանդի սեպուած ամուսինէն հսկայական գումարներ ստանան¹²: Սուլթանում, կասկածելով որ իր կինը բռնի ստորագրած էր պարտամորհակները, մերժած էր ընկերութեան պաշտօնեաներուն, որ իր՝ Սուլթանումի ընկերութեան հետ ունեցած սեփական հաշիւէն վճարէին կնոջը, որ տակաին Նոր Ջուղա կը գըտնուէր: Նոյնիսկ Պարսկաստանի բռնակալ Նատէր Շահ Աֆշար Արեւելահնդկաց ընկերութեան պահանջած էր պարոն Սուլթանումի իսկոյն ձերբակալումը եւ ունեցուածքով հանդերձ կալանատրուած եւ բըռնի Սպահան վերադարձը¹³: Անշուշտ, Արեւելահնդկաց ընկերութիւնը մերժած էր այս բոլորը, սակայն պարոն Սուլթանում իր Հնդկաստանի կեանքը զգոյշ ձեռով կ'ապրէր որ զոհ չդառնար դարանակալ իր ուսոյններուն: Ճիշդ այս զգուշութեան պատ-

¹² Պարտամորհակներու եւ պարոն Սուլթանումի կողմէ անոնց հերքման մասին, տե՛ս իր վերոյիշեալ նամակը՝ *Records of Fort Saint George*, 117-118: Տե՛ս նաեւ Mesrobian J. Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present* (Calcutta: NP, 1937), 587-589: Այս է պատճառը որ Աննա Խաթունէն զգալի թիւով պարտամորհակներ կան Սանթա Քաթարինայի թղթաբերին մէջ, բոլորն ալ անոր կողմէ՝ ուրիշներու գրիչով գրուած:

¹³ Տե՛ս *Records of Fort Saint George*, 202.

ճառով էր, որ անոր կինը՝ Աննա Խաթուն, շատ ուրիշ կիներու նման անգրագետ ըլլալով, թելադրած էր իր երկար նամակը թաղամասի ուն Յակոբ վարդապետի մը, որպէսզի գայն գրի առնէր Ջուղայի բարբառով¹⁴: Աննա ցանկացած էր պարուն Սուլթանումին սպացուցել, որ ինք՝ Աննան է բուն հեղինակը: Ուստի, իր որոշումը՝ նամակը եզրափակելու իր մագէն փունջ մը անելցնելով, ուղղուած էր իր ամուսինին հասկցնելու, թէ ինքն է հաղորդակցողը: Նատեր Շահի՝ յունիս 20, 1747ի սպանութեան լուրը ամուսինին ծանուցանելէ անմիջապէս ետք, Աննա կը գրէ.

Ծանկիցն կտրել ամ դրէլ գրումս, խոտ¹⁵ կաս մինչ ի բարով գաս Ալի դուլի խանն էլ թագավոր են դրէլ, Նադարին տվին, աստուծոյ զգար բերան փառք, մին լէվ սհաթ էր, ինչալայ, աստուծոյ ողորմութիւնն խասնի, բարով հրամանքդ գաս, ոտնով դէմ գոյ իրեսն պաճես¹⁶, էլ հէնց սիվալայ՝ խէր լիցի, սիաբիս յերկար ումպր - միշտ պայծառութիւն:

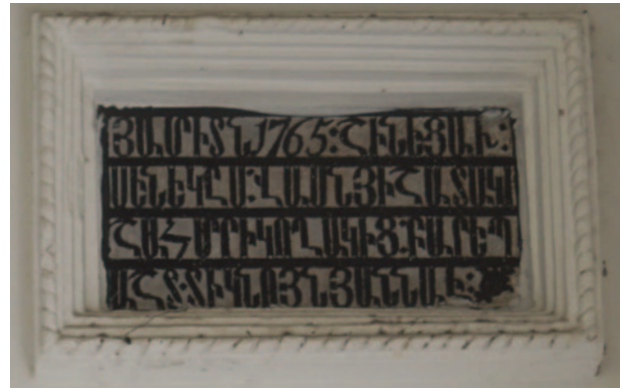
Ղամար ԻԴ (24) թինն փոքր ԱՃԼԲ (132) [օգոստոս 11, 1747]¹⁷:

¹⁴ Նոր Ջուղայի կիներու անգրագետ ըլլալուն եւ այս անգրագիտութեան բացասական հետեւանքներուն շուրջ տե՛ս Մեսրոպ Թադիսեանց, *Ճատ դասարիսրակութեան օրհորդաց* (Կալկաթա, 1846), 48-52: Այս յղումը կը պարտիմ գործընկերոջս՝ Փիթըր Քաուիին:

¹⁵ Հոտ, բույր:

¹⁶ Համբուրել:

¹⁷ Նատեր Շահի սպանութեան եւ Ալի Ղուլի խան կոչուած անձի մը կողմէ փոխարինուելու մասին տե՛ս Lawrence Lockhart, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources* (London: Luzac and Company, 1938), 262-264: Աննա Խաթունի մինչեւ օրս անյայտ նամակը, որ Սանթա Քաթարինա անուամբ նաւով կ'առաքուէր Հնդկաստան, տե՛ս The National Archives (TNA), Kew, HCA 30/682, նամակ թիւ 1534: Նամակը հասցէագրուած է այսպէս՝ «Աստուծով հաս-

Շահամիր Շահամիրեանի կնոջ՝ Աննայի յիշատակի արձանագրութիւն

Ո՛չ միայն պարուն Սուլթանում չստացաւ տոյն նամակը անգլեաֆրանսական պատերազմի հետեւանքով, երբ անգլիացիները բռնագրաւած էին այն նաւը, որ կը փոխադրէր Աննա Խաթունի գրութիւնը ուրիշ երկու հազար նամակներով հանդերձ, այլ ճիշդ նոյն պատերազմի շրջանին՝ 1746 թուականին, Սուլթանում Մատրասէն բռնի Փունդիշերի տեղափոխուած էր, երբ ֆրանսացիները գրաւած էին Մատրաս քաղաքը եւ իրենց ֆրանսական գաղութատիրութեան կենտրոնը տնտեսապէս զարգացնելու նպատակով՝ Մատրասէն տեղափոխեցին երկու վաճառական իւրաքանչիւր առեւտրական հաւաքականութենէ՝ հայ, հինտու եւ հրեայ¹⁸: Պարոն Սուլթա-

ցէ ի Քրիստոյս հանգուցեալ դավութ խանի Ամենապայծառ սահաբ դոլվաթ սահաբ Աղայ Սուլթանումին դուլուղն ՚ի բարին Մադրասն կամ Փունթշերի»: Սանթա Քաթարինա նաւուն բրիտանացիներուն կողմէ բռնագրաւումի մանրագինն նկարագրութեան համար, տե՛ս Aslanian, “Trade Diaspora versus Colonial State”, 37-100.

¹⁸ Շահամիր ցարդ չիրատարակուած աղերսագիրի մը մէջ իր հօր բռնի տեղափոխման մասին կը գրէ հետեւեալը, «Որ ձեր աղերսարկուն ինքզինքին եւ իր հօր համար թոյլտութիւն կը խնդրէ ներկայացնելու ձեր մեծապատիւներուն իրենց տխուր պարագան եւ

նում, որ բռնի տեղափոխում հայ վաճառականներին մեկն էր, ֆրանսացի կառավարիչ Ժոզեֆ Ֆրանսուա Տուփլեքսի համար ելեմտական կարևոր իրագործումներ կատարած էր արդեն, երբ մահկանացուն կնքեց 1754ի սեպտեմբեր 19ին կամ 30ին: Եւ որովհետև Փունդիչերին հայկական եկեղեցի կամ գերեզմանոց չունէր, հակառակ որ քանի մը ազդեցիկ եւ մեծահարուստ կաթոլիկ հայեր կ'ապրէին հոն, վախճանած օրը ընդունած էր կաթոլիկ դասանանքը, ինչպէս կ'երեւի ֆրանսական քաղաքին գերագոյն խորհուրդի ատենանի

պատահած դժբախտութիւններուն մասին Մատրասի անկումէն ետք երբ մեծ կորուստներ կրեցին քաղաքին ֆրանսացիներու կողմէ գրաման պատճառաւ, երբ ձեր աղերսարկուի հայրը տարագրուած էր Փունդիչերի, այլընտրանք ունենալով որ կորսնցնէ իր ամբողջ ունեցուածքը եւ լոկ այն պատրուակով, որ գէնք վերցուցած էր այդ ազգին դէմ երբ [քաղաքը] պաշարած էին: Ձեր աղերսագրողին հայրը տակալին կալանաւորուած է այնտեղ իր կամքին հակաբարակ եւ միայն կը սպասէ պատեհութեան մը, որ իր ունեցուածքով վերադառնայ Մադրաս, ուր ժամանակ մը երջանիկ ու բարգաւաճ էր եւ յաջող առևտուրին կըրցուած ազատութեան քաղցրութիւնը համտեսած էր» [That your petitioner for himself and his Father begs permission to represent to your Honours their unhappy Case and the misfortunes which have befallen them since the loss of Madras, in having greatly suffered in their fortunes in the capture of the Town by the French, by the carrying away of your petitioner's father to Pondicherry, under the sad alternative of the utter confiscation of all he stood possess'd of Unless he went thither and all for having taken up arms against that Nation during the Time of the Seige [sic]; that your petitioners father is still detained there against his Will, under the same restraint, and only waits an opportunity of clearing himself from his Merchandize and then to return to Madras where he was once happy and prosperous, and where he so much tasted the Sweets of Liberty joined to the advantages of successful Trade]: Տե՛ս «The humble petition of Shameer Sultan Son of Sultan David of Fort St. George, Merchant», IOR E/1/36, 62a: Հայ եւ այլ վաճառականներու Փունդիչերի տեղափոխման շուրջ տե՛ս Archives Coloniales Fonds Ministériels, Aix-en-Provence, France, ACFM C/2/ 81, 287r-v.

Աննա Խաթուն Յակոբեանի տապանաքարը

արձանագրութիւններուն մէջ¹⁹: Հաւանաբար այս որոշումը առնուած էր քաղաքի մէկ գերեզմանոցին մէջ տեղ գտնելու նպատակով, նկատի առնելով որ տարիներ առաջ Փունդիչերիի մէջ հայոց եկեղեցի եւ գերեզմանոց կառուցելու իրաւունք տրուած էր, սակայն այդ որոշումը չէր իրա-

¹⁹ Ըստ Փունդիչերիի արխիւային վաւերագրերու, Խօջա Սուլթան Դաւիթ մահկանացուն կնքեց 63 տարեկանին, սեպտեմբեր 30, 1754ին, նոյն օրը դասանափոխ ըլլալով. «David Sultan [sic] (Coja) âgé 63 ans, né à Julfa en Perse; avait abjuré le même jour»: Տե՛ս *Résultats des Actes de l'état civil de Pondichéry* (Pondichéry : Société de L'histoire de L'Inde Française, 1919), 209:

Փերինազ Սուլթանումի տապանաքարը

կանացած²⁰: Պարոն Սուլթանումի կինը՝ Աննա Խաթուն Յակոբեան, որ Նոր Զուղայէն Հնդկաստանի հեռաւոր ավերը գաղթած էր՝ հաւանաբար իր ամուսինին կամ որդիին միանալու համար, իր մահկանացուն կնքեց Մատրասի մէջ, 1765ին: Անյայտ եւ խորհրդաւոր պատճառներով, յայտնապէս ան ալ իր ամուսինին նման կաթոլիկ դարձած է կամ ալ որոշած է թաղուիլ Մատրասի Սան Թոմէ արուարձանը գըտնուող կաթոլիկներու Սուրբ Թովմաս առաքելի վանքին դրան առջեւ, ուր նաեւ թա-

²⁰ St'u Schoppe, "Up from a Watery Grave", 260.

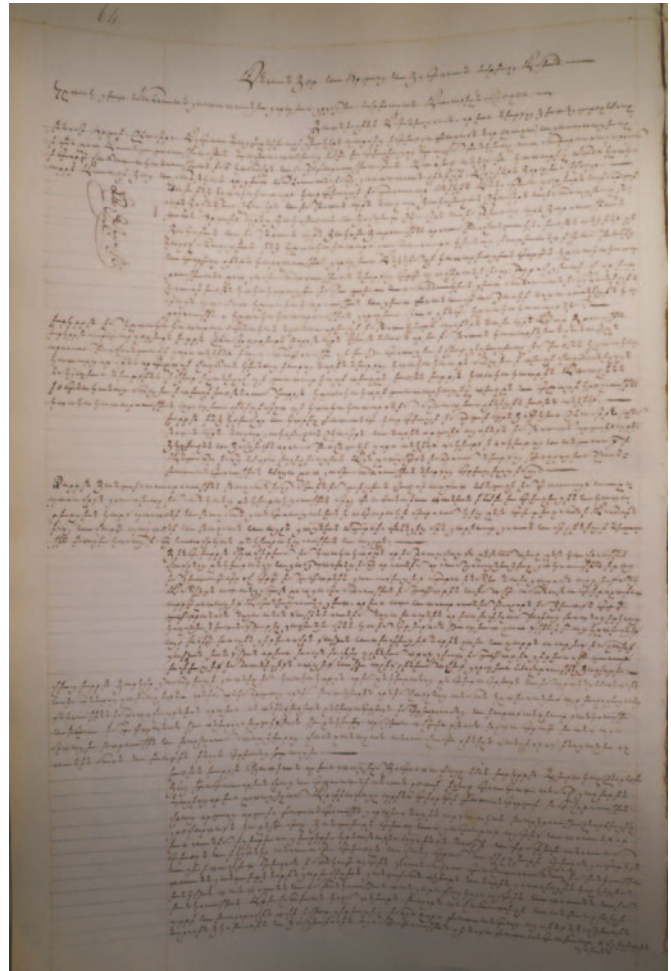
ղուած է անոր դուստր եւ Շահամիր Շահամիրեանի քոյր Փերինազ Սուլթանումեանը: Գուցէ այս դաւանափոխումները, որոնք կը թուին պարտադրուած ըլլալ Շահամիրի հօր, մօր եւ քրոջ, պատճառ դարձած ըլլան Շահամիրի հանրածանօթ եւ թունդ առաքելականութեան: Հնդկահայոց պատմութեան քաջատեղեակ անձերուն ծանօթ է հետեւեալ հատուածը Մխիթարեան Պօղոս վարդապետ Մէհերեանի ուղեգրութենէն, ուր ան կը պատմէ, թէ ինչպէս օր մը, շուրջ 1775ին, Մատրաս գտնուած աստն «փարթամութեամբ մեծ» Շամիր աղային կը հանդիպի Մատրասի ծովափին մօտակայ հրապարակի մը վրայ: Երբ քաղաքի այլ հայ վաճառականներ խոյս կու տան խեղճ հայր Մէհերեանէն եւ կը մերժեն նոյնիսկ բարեւել զինք, աղա Շամիրը կը մօտենայ վարդապետին: Հայր Մէհերեան կը գրէ.

Ասէ պարոն Շամիրն. Վարդապետ, դու դարձեալ ես ի հռովմէացոց դաւանութիւն, թէ ի նմին ծնեալ ես: Պատասխանի ետու նմա, թէ՛ ի նմին ծընեալ եմ եւ սնեալ, զի ի գաւառին մերոյ Տարոնու երեկ գիւղք գոն, որք ի դաւանութեան հռովմէացոց են ի վաղուց հետէ... Յայնժամ դարձուցեալ գերեսս իւր առ միւս պարոնս, ասէ ցնտսա, թէ այս վարդապետիս կարեմ ողջոյն տալ եւ առնուլ, այն զի ինքն ՚ի նմին դաւանութեան ծնեալ է... եւ յայնմ օրէ եւ անդր սկսան ողջոյն տալ²¹ :

²¹ Պօղոս Մէհերեան, «Պատմութիւն Վարուց Հայր Պօղոս Վարդապետի Մէհերեան. Շարագրեալ յիւրմէ 1811, Վենետիկ ի Վանս Սրբոյն Ղազարու», հրատարակութեան համար խմբագրեց Գեորգ Տէր Վարդանեան, *Բազմալէս* 1-12, (2007), 57:

Յաջորդ օրերուն, Շամիր նոյնիսկ գինի եւ պտուղներ կը դրկէ հայր Մէհէրեանին: Այս դէպքը մտածել կու տայ, թէ անկախ իր գաղափարախօսական համոզումներէն, որոնք ժամանակի դասական բռուն մթնոլորտի ցոլացումն էին եւ իրենց դրսեւորումը կը ստանան սահմանադրական իր գլուխ գործոցին՝ իր տպարանին մէջ հրատարակուած «Գիրք անուանեալ Որոգայթ Փառաց» էջերուն մէջ, Շահամիր Շահամիրեանի խիստ բացասական մօտեցումը հռոմէական կաթոլիկ հայերու նկատմամբ հաւանաբար անձնական եւ նոյնիսկ ընտանեկան կապեր ունեցած ըլլալու է:

Գրութիւնս եզրափակելով, թռուցիկ ակնարկ մը պիտի նետեմ Շահամիրեանի մինչեւ օրս չհրատարակուած հոչակաւոր կտակին վրայ: Ինչպէս ծանօթ է մասնագէտներուն, Շահամիրեան մահացած է Մատրասի մէջ, 1797ին: Անոր կտակը մինչեւ վերջերս անյայտ կը մնար, քանի որ փոխանակ նոյն տարին դատարանին կողմէ վաւերացուելու, վաւերացուած եւ արձանագրուած էր մօտաւորապէս քսաներեք տարի ետք, երբ անոր Յովսէփոս թողը չափահաս դարձած է եւ կամ պատրաստ եղած՝ կտակակատարի դերը ստանձնելու: Առանց անդրադառնալու Շահամիրեանի երկար եւ մանրամասն կտակին, կ'ուզեմ ընթերցողին ներկայացնել երկու խիստ հետաքրքրական հատուածներ՝ եօթներորդը եւ քսաներկրորդը, որոնք Շահամիրը կը կապեն Հայաստանի հողին: Ինչպէս յայտնի է, Շահամիր՝ վրաց Հերակլ Բ. թագաւորի սերտ բարեկամը ըլլալով եւ անոր առատաձեռն նուէրներ ուղարկելով, 1786-ին ստացած էր Վրաստանի իշխանի տիտղոս, ինչպէս նաեւ Լոռի գաւառի Լոռի գիւ-

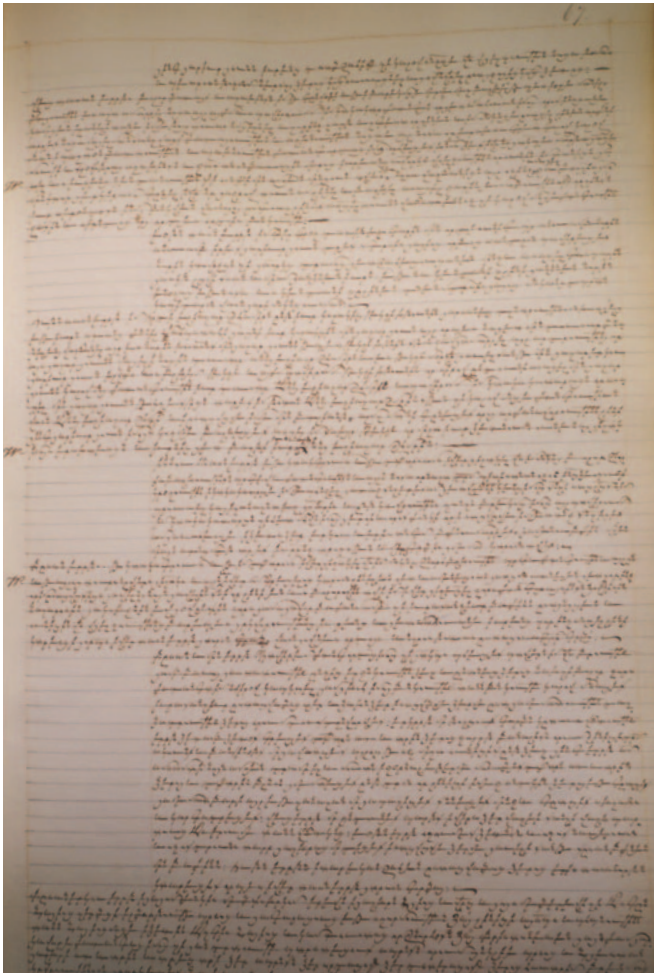

Շահամիրեանի կտակին եօթներորդ կէտը էջ 64.
Նկարը Մեղուի Ասլանեանին կողմէ:

ղը, որ այսօրուան Լոռիի բերդը պէտք է ըլլայ, իբրեւ ընտանեկան սեփականութիւն:

Եօթներորդ, պատին որ եւ ստացեալ եմ Յոգոստափայլ Տեան երկրորթ Հերակալ շնորհօգն Յաստուծոյ թագաւորէն վրաց եւ գաւառնի անուն Լոռի ի մէջ Գուգառ անտ[ու]մով յաշխար[ի]ին Հայիոց որ եւ ստացել ամ Արփիափայլ պրինս Գիօրգի ժառանգորդի թագավորու-

Շահամիրեանին կտակին քասներկուերորդ կէտը էջ 67.
Նկարը Մեայուհ Ասլանեանին կողմէ

թեան վրաց որդոց որդիս ժառանգութիւն որպէս նոցին արքայական բարձրութեան շնորհեցեալ յրովարտակն կալի ընթ մեզ յանդերձ գեղ եւս յագարաք այգիք եւ տունք որ եւ ունիւմ ի յերեսս յերկրի կրնաթաքիս այսինքն նումլի եւ փլմփէթ անուամ գեղոն եւ կայտանկալ անուամ[բ] գեղոն եւ վանայ գրամ եւ վիլիչերի գեղումն յագարակքն եւ սէխտափէտ գեղումն իմ տնկած այգին փունմա-

լու գաւարումն մադրասում եւ իմ բնակութեան տունն տունն յանդերձ նորին յարեվելեան յանդիման տընէրն եւ նորին յուսիսային կողկից իմ բնակութեան տան տունն եւ իմ բնակութեան տան յարաֆայկոյս այգին եւ տունն եւ իմ բնակութեան Արեվմըտեան կողմ տնէրն բոլորն անվաճառելի եւ անբաշխելի արարի եւ բոլորովին տվի ի վեր յիշեցեալ իմոյս չորս ժառանգաց այսինքն Յովանէսին Նազարոսին՝ Յակոբոսին եւ Յովաւէփոսին. այս մտածութեամբ զի նոքա ժառանգաբար վայելեցեն պատիւնն եւ տարեկան եկամուտն գավառին գեղէրքոց այգեստանեաց եւ ագարակաց եւ տանց յորդոց յորդիս ըստ սահմանի օրինաց քրիստոնէից մինչեւ յաւիտեան ²²:

Քրսաներկուերորթ, ի յայսմ ժամանակիս մեծ փոխարկում երեվի ՚ի յաշխարհին հայիոց եւ վրաց եւ յոյս մեծ երեվի զի սագըն հայիոց գերծցի ի լծորթութեան պարսոց եւ յագարացոց, եթէ ողորմութեամբն յԱստուծոյ լինիցի այսպէս եւ պահպանութիւնն տանն հայիոց մնասցէ ՚ի ձեռին ազգիս հայիոց եւ կամ ոռուտաց որ շնորհօքն յաստուծոյ քրիստոնէա են յայնժամ յարկավոր է ժառանգաց իմոց զի յանդարտութեամբ պատրաստեցուք ապրանքն որում ցանկալի է պարսոց եւ հայեաստան յաշխարհի առետրին եւ տարեց տարի ձեր ապրանքն ձեր որդացովն ձեր դստերացովն ձերոց հաւատարիմ բարեկամաց կարա-

²² Տե՛ս Բրիտանական Գրադարանին մէջ պահպանուած կտակը՝ «The last Will and Testament and Codicil of Shamier Sultau», India Office Records (IOR), L/AG/34/29/222, էջ 64:

վարությունում յողորկեցեք հայեստան գի յաւաքվեսցեն ի քաղաքն մեր լօռի եւ բնակեցցեն անթ իփր սեփական յաշխարհս ձեր մինչեւ կ[ա]-տ[ա]րեսցի գործ փոխարկութեանն ընչից ձերոց յայնժամ եւ դուք եւս խաղացեք առ Հայեստան. եւ բնակեցարուք ի լօռի քաղաքն մերոյ ընթ ընտանիսն ձեր: վասն որոյ պատվիրումամ իմ ժառանգորդաց միշտ պահե[ս]ցեք մադրաստուն երիս յաւատարիմ եւ բարեպաշտ անձինք ձեզ փոխանորթ տեղակալ որ ձերոց կողմանէ Էս Յնդստան վաճառակաւորութիւն միշտ առեն եւ ձերոց գիեօղերոնց այգեստանեաց յագարակաց եւ տնէրոնց տիրութիւնն առեն եւ նոցին եկամուտն յաւաքեն ձերոց պատվիրանին համեմատ գործածիցեն: Այլ եթէ տէր մի արասցէ հայեստանեց աշխարհս կալով մնայ ընթ յովանավորութեան պարսից եւ յագարացոց յորպէս յառաջանամ պատվերումամ ժառանգաց իմոց զի դուք կալօվ մնացեք ի յնդիկս յատկապէս մադրաստուն կամ բանկալոյ կալկաթայ որ ըստ փոռձառութեան իմոյ յետ հայեստան յաշխարհէ մադրաս եւ կալկաթայ ձեր բնակութեան համար յաւագոյն է քան զամենայն տեղ եւ յատկապէս յայտնումամ իմ ժառանգորդաց իմ կամքն եթէ ՚իբր բարեպաշտք կամեք պահել պատվէրն իմ եւ կատարել կամս իմ ձերոց եւ ձերոց ժառանգորդաց բնակութիւնն ոչ որ այլ տեղ եւ ոչ որ երօփի թաքավորած [sic] երօփի յաշխարում մի արասցուք բայց հայեստան սեբական աշխարհն մեր եթէ լինիցի պահպանութեան որ որ [ընդ] քրիստոնէի. եւ յնդստան մադրաստուն եւ բանկալայ կալկաթայ ընթ յովանա-

վորութեան բրիթանիաց: եթէ տէր մի կամեսցի ոմն ի ձէնց անտ գնիցեաք ի վեր յիշեցեալ պատվերանիս վկայութիւն դընիմ ի յայսմ գի կատարածն գալոց է փոշիմանութիւնն յանդգնողին եւ ի նոյն փոշիմանութեան ոչ կարողանայ գերծանիլ ի թշուառութիւնէ: Այսքան առ այս բաւական լինիցի ²³:

Իբրեւ վերջաբան, նամակով մը կը նկարագրեմ, թէ ինչպէ՛ս Շահամիրեանի ժառանգորդները եւ մանաւանդ Յովսէփոս թողը ձախորդ անձեր ըլլալով, ո՛չ միայն չեն ներկայացած Թիֆլիսի մէջ ռուսական փոխարքայութեան, որպէսզի ստանան իրենց ժառանգութիւնը, այլեւ ժառանգած իրենց հարստութիւնը մսխելով, իրենց վերջին, խայտառակ օրերը աւարտած են Մատրասի պարտատէրերու մէկ բանտին մէջ²⁴: Ստորեւ մէջբերուած անտիպ նամակը գրուած է 1862ին Ջուղայի բարբառով, ուղղուած Հնդկաստանի Նումբլի գիւղէն Շահամիրեանի անզլիացած շառաւիղներէն մէկուն, որ կը բնակէր Լոնտոն կամ հիւսիսային Տեոն եւ տակաւին քիչ մը Ջուղայի բարբառ կրնար կարդալ՝ Շահամիրի մեծ թոռներէն մէկուն պատմածը հասկնալու համար.

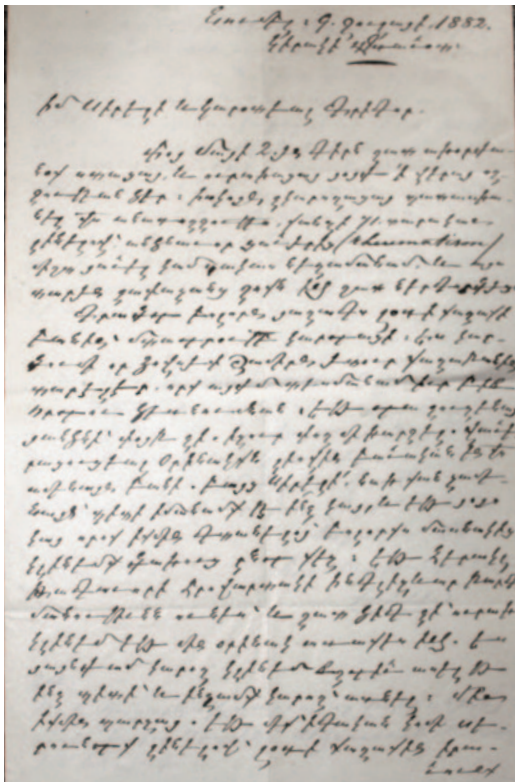
Նումբլ: 9 ջուլայի, 1882 Կիրակի
Առաւօտ:

Իմ Սիրելի եւ Կարօտեալ Գրիգոր.

Քոյ մայի 2. Էն գիրն շատ ախորժանօք ստացայ եւ ուրախացայ յոյժ ՚ի վերայ ողջութեան ձեր: Իսկոյն չը-

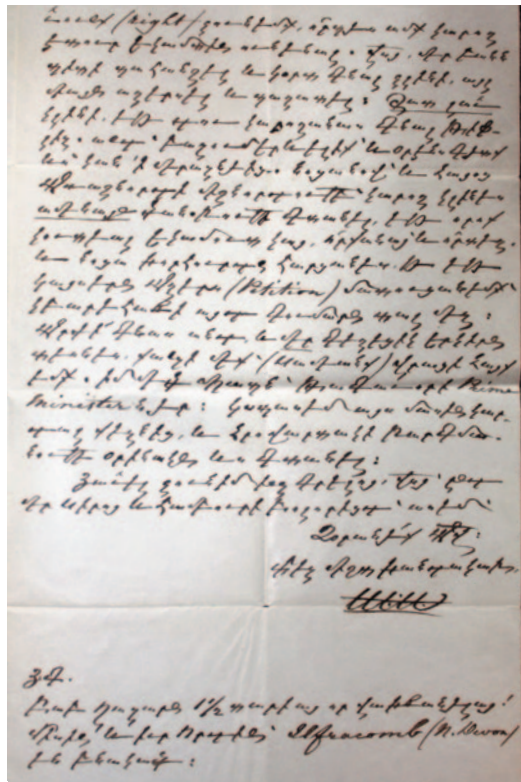
²³ Նոյն տեղ, էջ 67:

²⁴ Sté Seth, Armenians in India, 591-592: Տե՛ս նաեւ Սարգիս Վ. Թէոդորեան, Պատմութիւն Մուրատեան եւ Հայկազեան վարժարանաց եւ Մխիթարեան Աբայից հատոր Ա. (Փարիզ, 1866), 593-594.

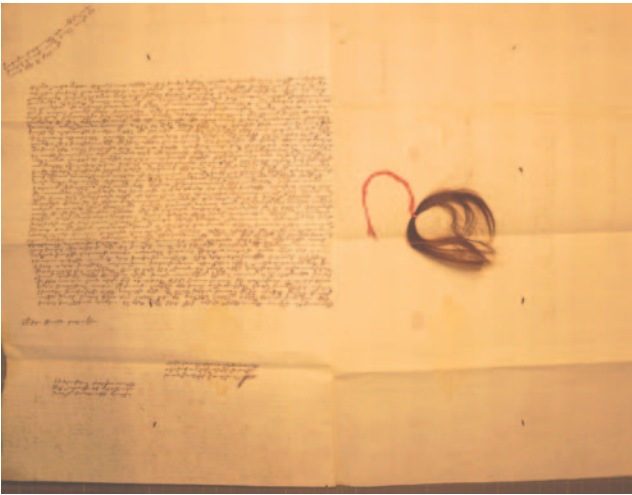
Գրիգոր/Գրեգորի Մելիտոսեանի նամակ էջ 1.

կարողացայ պատասխանել վասն անատողջութեանս, վասնզի 71 տարական լինելով՝ անձնատր ցաւերից (rhumatism) միշտ յաւել կամ պակաս նեղամանսն եւ այս տարէն չափազանց շոքն ինձ շատ ներգործեց: Գրածդ բոլորն յաղագս լոյի քաղաքի բանին՝ մտադրութեամբ կարդացի: Ես կարծումի որ Յովսէփի Շամիրն էտոր քաղաքանին տարէլէր որք այժմ տեսանսն իւր Բիճ որդու ձեռնումանս, եթէ դա չուզէսայ յանձնի՝ փոյթ զի. իզուր փող մի խարջել վաւերացուցեալ օրինակորն լիովին բաւական են վասն ամենայն բանի. քայց սիրելի, նախքան զամենայն պիտի իմանանք թէ ինչ կայ, եւ եթէ յոյս

Գրիգոր/Գրեգորի Մելիտոսեանի նամակ էջ 2.

34.
կայ որոք իքմին գտանելոյ՝ բոլորքս մասնակից կլինեմք ծախուց ընդ քեզ: Եթէ Հերակլ թագաւորի հրովարտակի ինգլիզեվար թարգմանութիւնն ունես՝ եւ շատ ձիգ չի՝ ուրախ կլինես եթէ մին օրինակ առաքես ինց. ես այնժամ կարող կլինեմ ճշտիւ ասել թէ ինչ պիտի եւ ինչ ամբ կարող առնել: Մին իքմին պարգայ. Եթէ մեք՝ իզական կո[ղ]մի սերունդք լինելով՝ լոյի քաղաքին իրատուք (right) չունեմք, հրպէս ամբ կարող էտոր եկամտին ունենալ. վասնորոյ մեր բանն պիտի պահանջել եւ կորստ գընալ չլինի, այլ միայն աղերսել եւ պահատել: Շատ լաւ կլինի եթէ դու կարողանաս գնալ Թիֆլիզ. անդ՝ բաւ

Աննա Խաթուն Յակոբեանի իր ամուսնոյն դրկած նամակը եւ փունջ մը մազը:

գում երեւելիք եւ օրէնսգէտք եւս՝ կան ՚ի մերագնէից. նոցանով եւ հայոց Առաջնորդի միջնորդութեամբ՝ կարող կլինես ամենայն ծանօթութիւն գտանել, եթէ որոք կուտեալ եկամուտ կայ, որքանայ՝ եւ որտեղ եւ նոցա խորհուրդն հարցանես. թէ եթէ կայսերն աղերս (petition) մատուցանեմք կբարեհաճի այդ գումարն տալ մեզ: Արժի գնաս անդ եւ մեր գեղեցիկ երկիրն տեսնես, քանզի մեք (Սամեանք) Վրացի Հայք եմք. իմ մեծ պապն թագաւորի Prime Ministerն էր: Կսպասեմ այս նասին կարողալ քեզնից եւ հրովարտակի թարգմանութեան օրինակն եւս գտանել: Յաւել չունիմ քեզ գրելոյ, վասնորոյ ընդ մեր սիրոյ եւ համբուրի բոլորի-

Մատրասի կառավարիչին պալատը, որ Շահամիրեանի հօր կը պատկանէր:

ցրդ ասեմ Զօրանէք աստուծով միշտ խանդակութեամբ Ամելիայ՝

ՅԳ. Բաք Ղազարն 1 1/2 տարիայ որ վախճանեալայ. Միսին եւ իւր որդին Ilfracomb[e]/N[orth] Devon/ են բնակած ²⁵:

Վերի նկարագրութիւնը մտածել կու տայ Շահամիրեան գերդաստանի պատմութեան բազմաթիւ հարցերու մասին, որոնցմէ գուցէ կարեւորագոյնը այն է, թէ ինչպէ՛ն կը ծնին մեծեր եւ ինչպէ՛ն կը խամրին ժառանգորդներ: Կատարած փորձս միայն քայլ մըն է աւելի համապարփակ ուսումնասիրութեան մը, որ անհրաժեշտ է իր ուսումնասիրողներուն սպասող ապագայի մեծ աշխատանքին մէջ:

²⁵ Այս նամակին բնագիրը պահպանուած է Մելիտոնեան/Melitus Ընտանիքին մօտ Անգլիա: Բարեկամուիիս՝ Լիզ Չեյթըրին կը պարտիմ նկարուած տարբերակը:

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՆՈՐ ԽԱՌՆԱԾԻՆ ՏԱՐԲԵՐՄՆ, ԹՖՖ ՓՈՐՁԱՌԱԿԱՆ ՍՏԵՂՃԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. ՀՐԱՅՐ ՎԱՐԱԶԻ #ՃԻՎՃԻՎԸ

ԴԱԼԱՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

Լուս Անճելլաի մեջ, մանաանդ հայա-հոծ թաղամասերէն ներս, հայերէն լեզուի ներկայութիւնը սովորական երեւոյթ դարձած է: Այսինքն՝ լեզուն այլեւս մասնիկն է քաղաքին հանրային հիստուածքին: Ան կը լսուի մայրերուն վրայ, ճաշարաններու կից սեղաններէն, ինքնաշարժներու բաց պատուհաններէն եւ բժշկական հաստատութիւններու սպասման սրահներու, խանութներու կամ վերելակներու մէջ: Կը լսուի արեւելահայերէնն ու արեւմտահայերէնը, իրենց թէ՛ բարբառային թէ՛ գրական եղանակներով, եւ յաճախ՝ նոր խառնածին (hybrid) հնչիւնաբանութեամբ եւ տարբերակներով: Միփոքեան բազմազան շերտերէ բաղկացած այս ընդարձակ համայնքի խառն կերպարը, տասնեակ տարիներու ընթացքին, յղացած է խօսակցական լեզուի որոշ բարբառային միաձուլում մը որ կը համընկնի ոչ միայն հայ գաղութներու ներկայ յեղաշրջուն դիմագիծին, այլ նաեւ թուայնացման շրջանի լեզուային նոր մտեցումներուն:

Արդի թուային հաղորդակցութեան միջոցներ ուսումնասիրող տեսաբանները կ'առաջարկեն որ ելեկտրոնային գրութիւններու հետ մեր առօրեայ յարաբերու-

թիւնը նորանոր ընթերցման վարժութիւններ կը մշակէ: Իմակի ու text messaging-ի ստեղծած անմիջական կապը կը պահանջէ վայրկենականութիւն մը որ նաեւ յատկանիշն է խօսակցական լեզուի: Լեզուաբան Ճոն ՄքՆորթըրը այս երեւոյթը անուանած է «մատներով խօսիլ»: Հետեւաբար այն ինչ որ տեսնենք հեռախօսի կամ համակարգիչի մեր պատասխաններուն վրայ, խօսակցական լեզուի գրանցումն է եւ ո՛չ թէ գրական լեզուի մը դրսեւորումը: Այսինքն հոն լեզուն կը գտնենք իր բնական լայրծուն հոսանքին մէջ՝ կանխաւ չմտածուած կամ քերականական խիստ օրէնքներով չշարահիստուած:

Հայերէնի պարագային, քանի որ խօսակցական լեզուն հետզհետէ կը ձուլէ բարբառային իւրայատկութիւնները արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի, այդ խառնուրդն է որ գրաւոր արտայայտութեան մէջ ալ կ'արտացոլայ: Թուայնացման շրջանի արեւմտահայ գրականութիւնը սկսած է կրել խօսակցական լեզուի հետքերը, որ միաժամանակ կը պարզեն շփման նոր գօտիներ հայ սփիւռքի մէջ:

Հրայր Վարազի #ճիվճիվ #դաիդթըր-իօրս (2022) փորձառական քերթուածնե-

րու հաւաքածոն, թէև լոյս տեսած է տպագիր, յատկօրէն կը կրէ իր թուային ձեւտրման հետքերը: Նոյնիսկ կրնանք ըսել որ #ճիվճիվը թուային գրագիտութիւնը կը ներկայացնէ իբր իր հետազօտութեան նրպաստող գործիքը: Հայերէնը ձեւակերպելու համար որպէս անմիջական՝ պահու մը մէջ ծնող լեզու, դիտումնատր ձեւով կ'ընդգծէ լեզուի հաղորդակցական յատկանիշը: Նախապէս Twitter կոչուող հարթակի կառուցային սահմանափակումը որդեգրելով, բոլոր քերթուածները կը բաղկանան 280 տառանիշ պարունակող գրութիւններէ: Գիրքը կը ներկայանայ իբր երկլեզու աշխատութիւն, ուր բանաստեղծութեան հայերէն եւ անգլերէն տարբերակները գետեղուած են յարակից էջերու վրայ: Իրաքանչիւր հայերէն քերթուածի կ'ընկերանայ անոր լատինատառ մշակումը, իսկ անգլերէն թարգմանութեան կ'ընկերանայ հայերէն փոխատառ տարբերակը: Բանաստեղծական տողերը յաճախ կը գունատրուին իրենց մէջ գետեղուած emoji-ներով, առանց անպայման հայելի վերարտադրութիւն գտնելու թարգմանութեան մէջ: Առաւել, արուեստագէտ Էյմի Գազանճեանի նկարազարդումները կը ճոխացնեն գիրքին կարգ մը էջերը:

Հայերէն գրատր լեզուն աւելի մօտեցնելու համար պարզ խօսքին, Վարազ կ'օգտագործէ լեզուական թոյլ եւ անփոյթ կառուցուածք մը որ ընդհանրապէս կը վերագրենք թուային հաղորդակցութեան: Գրական չափանիշերու խստապահանջութեան հանդէպ բացայայտ դժգոհութիւն արտայայտելով, Վարազ գիրքին նախաբանին մէջ կը յայտնէ աշխատութեան բուն նպատակը՝ որ հետեւեալը կը խրատէ. «Մաս-մաքուր հայրենը մոռցիր, կարելորը

Լաւաշ²¹   lavash   Զ

2021-06-07

լաւաշ՝ հինգ հարիւր lbs
lavash hink haryr pound

հայրեն նամակ՝ սիրո
hayren namag siro

ծխախոտ ձերագործ ❤
dzrkhakhod tserakordz

մոմակալ մոխրաման 💙
momagal mokhraman

կրծքկալ կոշիկ կատու 🐾
gprtsgal goshig gadu

արդուկ աթոռ ակնոց, դափամա 💜 սուրճ
artug ator agnots, ghapama khaghogh surj

🍷 գլխարկ գիրքեր, վրձին վարունգ վարդեր
kini krlkharg kirker, vprtsin varunk varter

քսանմէկ հատ հայլի
kpsanmeg had hayli

🐾 շերեփ շիշ շապիկ
shun sherep shish shabig

բարձ բազկաթոռ մոմ կուծ
parts pazgator mom guzh

ձեռագործաթոնիր
tserakordzatonir

տետրակ՝ վայ լէ լէ
dedrag vay le le lee

---

²¹ ցուցահանդես՝ ամենինչը լաւաշով կարուցված
tsutsahantes ameninchը lavashov garutsvadz

(ուղագրական ազատութիւններով գրված)
22

գործածելնէ»¹: Ինչպէս սոյն մէջբերումը կ'առաջարկէ իր ոճին եւ ձեւին ընդմէջէն, խօսակցական լեզուն խթանելու միտումով է որ Վարազ կը փորձարկէ օրէնքներու խախտումներ եւ հնչինաբանական նոր մօտեցումներ: Այսինքն՝ լեզուին բերանացի գործածութիւնն է որ կը մտահոգէ հեղինակը ու առիթը կու տայ ստեղծագործական փորձի մը որ գրատր կերպով ներկայացնէ խօսակցական լեզուն:

Այսպիսով կը տեսնենք լեզուային ամենօրեայ արտայայտութիւններու ձայնա-

¹ #ճիվճիվ, էջ 6

Lavash²²

Armenian flatbread

lavash - 500 pounds
լավաշ 500 փաունծ

an armenian letter - with love
ընարմինյըն լէթըռ փիթլաւ

needlework
սիկարէթ նիտըլաըրթ

candelabra ashtray
քենտըլապրա աշթըռ

bra shoe
պրա շու քէթ

iron chair glasses, pumpkin grapes armenian
այրըն շէր կլասըզ փըմքին կրէլիս արմինյըն քաֆի

wine hat 🍷, **brush cucumber** 🥒 **s**
սայն հէթ պուքս պրաշ քյուքամպըր ըրզըզ

21 mirrors
թաւնթիսան միռըրզ

dog ladle bottle shirt
տոկ լէտըլ պաթըլ շըրթ

pillow couch candle carafe
փիլօ քաուզ քենտըլ քըռաֆ

woven rimmed lavash kiln
օվըն ռիմտ լաւաշ քիլն

notebook 📓 **Her Relic!**
նօթպուք հըռ ռելիք

---

²² Art exhibit at the Glendale Public Library by She Loves Collective, where everything was made of lavash!

(ughakragan azadutyunnerov kըրvadz - written with spelling freedoms)

23

կան (phonetic) ներկայացումը ուր «քովն ալ թէյ»² ի նման խօսք մը կը գրուի իբր «քովնա թէյ»³: Կան բազմաթիւ նման օրինակներ ուր քերականական օրէնքները կը փոխարինուին խօսակցական ոճի հնչինաբանութեամբ՝ «հոնէ» (հոն է), «մէջնէ» (մէջն է)⁴, «դո՛նա» (դո՛ն ալ), «հայլի» (հայելի)⁴, «պէ՛չունիս» (պէտք չունիս), եւ «մէկկոմ դիր» (մէկ կողմ դիր)⁵: Ձայներու այս գրաւոր պատկերացումը, որ ինքնաբերաբար

² Էջ 18
³ Էջ 22
⁴ Էջ 60
⁵ Էջ 32

բախում մը կ’ենթադրէ օրինաւոր գրական լեզուի մեր ակնկալիքին հետ, կը դառնայ կիզակէտ՝ բանաստեղծութեան ընդհանուր տարողութեան:

Հետեւաբար *#նիվնիլը* կը ներկայացնէ, որպէս գիրքին հիմնական նիւթ՝ բերանացի արտայայտութիւնը իբր արարք եւ խօսակցական լեզուն իբր դիտաւորեալ տեսանելի լեզուական դասակարգ: Այս առումով, գիրքին աշխատութեան մէջ մղում մը կայ դէպի երեւակայական համայնքի մը ստեղծումը՝ փոխադարձաբար ընթեւնելի խօսքի շուրջ: Այս մղումը նաեւ կը պարզէ զուգահեռ ըմբռնում մը, առաջադրելով որ հայերէնի պարագային, զոյգ գրական լեզուներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող ընդարձակ հեռաւորութիւնը արգելք կը հանդիսանայ միասնական տարածքի մը մշակման՝ արեւելահայախօսներու եւ արեւմտահայախօսներու միջեւ: Հոս է որ Վարազ կը փորձէ իր ստեղծագործական միջամտումը բերել եւ նոր մարտահրաւերներ ներկայացնել ընթերցողին: Գիրքի մը մէջ հրատարակուած գրութիւններ կարդալու ընթացքին, ընթերցողը գրական լեզուն է որ կ’ակնկալէ գտնել հոն: Անմիջապէս նկատելով անոր բացակայութիւնը եւ միաժամանակ խօսակցական լեզուի հակադիր սաւառնումը տպագիր էջին վրայ, ընթերցողը կը ստիպուի մարզել վարժութեան նոր ձեւ մը: Ընթեռնելու այս վարժութիւնը ընդունելութեան հանգամանք մը կը պարտադրէ ինչ կը վերաբերի խօսակցական լեզուի ժողովրդականութեան, բազմազանութեան եւ միաձուլումին: Վարազի համար ստեղծագործելը կ’ընդգրկէ թարգմանութեան աշխատանք ո՛չ միայն հայերէնի եւ իր ապրած երկրի գերիշխող լեզուի՝ անգլերէնի միջեւ, այլ նաեւ հայերէններու

միջև: Հայերէններու շփման առօրեայ երեւոյթը ներքին թարգմանութեան եւ փոխարինումի յաճախակի աշխատանք կը պահանջէ իր տրամախօսներէն: Վարազի բանաստեղծութեան մէջ այդ աշխատանքը կը ստանայ գրատր դրսեւորում:

Այսպիսի ներքին թարգմանութեան հիման վրայ կերտուած փոխադարձաբար ընթեռնելի լեզուական համայնքի մը մշակումը գերծ չի մնար քաղաքական դասակարգութիւններէ: Թէեւ հետզհետէ ո՛չ մէկ հայկական համայնք, թէ սփիւռքի թէ Հայաստանի մէջ, լեզուի իմաստով չի կրնար համասեռ համարուիլ, նկատելի է որ արեւելահայերէնը՝ իր նոր ուղղագրութեամբ, գերիշխող լեզուն կը դառնայ անդրագ-

գային հայկական տարածքներու մէջ: Որպէս լեզու մը որ կը վայելէ ազգային պետութեան մը վաւերական կառոյցներու նեցուկը, որ ունի պետական հաստատութիւններու կողմէ կանոնակարգուած իր ձեւն ու չափորոշիչները, որ ներկայիս կ'օգտագործուի աշխարհի հայութեան մեծամասնութեան կողմէ՝ արեւելահայերէնը ոչ միայն ունի անելի ընդարձակ շրջագայութիւն, այլեւ ներկայութիւն՝ անելի բազմազան ոլորտներէ ներս (գրական մշակոյթ, հասարակական մշակոյթ, համացանցային, բժշկական ոլորտ, իրաւական փաստաթուղթեր, քաղաքական վարչութիւն, եւայլն...)

#ճիւղճիւղի քերթուածներուն մէջ կան փոխառուած արեւելահայերէն քերականական կառոյցներ, յատկապէս ներգոյական հոլովը, որ կը կազմուի «ում» հոլովով: Վարազ կը ներկայացնէ հետեւեալ օրինակներուն նման շարադրութիւններ՝ «լճափ-ում քայլքըլէն-կոր»⁶ կամ «ինքնացած Yelamu-ում Ohlone-ում»⁷: Նախադասութեան մէջ արեւելահայերէնի այս եօթներորդ հոլովը չի փոխարիներ քերականական որեւէ յատկանիշ արեւմտահայերէնի, որ ընդհանրապէս կ'օգտագործէ տեղի մակբայներ: Այլ պարզապէս յաւելում մըն է: Այսինքն՝ գրութեան մէջ կը հանդիսանայ յաւելեալ մնացորդ, ընթերցողին յիշեցընելու համար լեզուներու փոփոխականութեան մասին որ վերջերս յառաջացած է խառնածին եւ տարասեռ խօսքի համայնքներէ ներս:

Վարազի գրութիւններուն մէջ տեղի ունեցած ներքին թարգմանական փոխանցումը, որ կը բաղկանայ արեւելահայերէն

⁶ Էջ 56

⁷ Էջ 62

որոշ տարրերու գործածութենէն, յաճախ արեւմտահայերէնի հնչյունաբանական թերութիւնները յայտնաբերել կը թուի: Վարազ երբեմն կ'օգտագործէ դասական ուղղագրութիւն, երբեմն արեղեանական ուղղագրութիւն (օրինակ՝ «հիշենք կապվինք սորվինք»⁸) եւ երբեմն ալ բոլորովին կ'անտեսէ ուղղագրական կանոնները: Ուղղագրական այս խաղերը խառնածին հայախօս ընթերցողին համար միանաբար կը ներշնչեն խորթութեան եւ հարազատութեան զգացումներ, կազմելով գիրքին գեղագիտական տրամաբանութիւնը: Ամէն մէկ էջի տակ, կայ ծանուցումի բնոյթ ունեցող յայտարարութիւնը՝ «ուղագրական ազատութիւններով գրված»: Ան կը գրէ «ճա»՝ ցալի փոխարէն⁹, «մախտանք»՝ մաղթանքի փոխարէն¹⁰, «հերուէն»՝ հեռուէն-ի փոխարէն¹¹, «կմտահոգվէի»՝ կը մտահոգուէի-ի փոխարէն¹², «նետված կսքամ»՝ նետուած կը զգամ-ի փոխարէն¹³ կամ «աչ ցերքէն»՝ աչ ձեռքէն-ի փոխարէն¹⁴: Այլ խօսքով՝ Վարազը որդեգրած է գրելու հնչյունական մօտեցում մը, որ կ'ակնարկէ արեւմտահայերէնի դարերու ընթացքին կորսնցուցած հնչյունական զանազանութիւններուն եւ ստեղծագործական խաղի կը վերածէ այն երեւոյթը որ արեւմտահայերէնը երկուական տատ ունի դ-թ, գ-ք, ձ-ց, բ-փ եւ չ-ջ հնչյուններուն համար:

Մինչդեռ անշուշտ արեւելահայերէնի բարբառները պահպանած են հնչյունական նրբերանգները այս տառերուն միջեւ:

⁸ Էջ 16

⁹ Էջ 16

¹⁰ Էջ 16

¹¹ Էջ 34

¹² Էջ 44

¹³ Էջ 44

¹⁴ Էջ 50

Գրատր արտայայտութեամբ՝ Հայաստանի եւ սփիւռքեան գաղութներու մէջ արեւելահայերէնի բազմազան հնչյունները կը գործածեն Խորհրդային Միութեան սկզբնական տարիներուն մշակուած բարեփոխուած ուղղագրութիւնը, որ կը ձգտէր բառերու գրուածքն ու հնչումը կամրջել՝ գրագիտութիւնը տարածելու նպատակով: Մասնակիօրէն ենթարկուելով բարեփոխուած ուղղագրութեան, Վարազն ալ նպատակ ունի հայերէն գրելն ու կարդալը խրախուսելու՝ գրատր լեզուն ատելի հասանելի դարձնելով խառնածին հայախօսներուն համար, ինչպէս նաեւ քննադատական ակնարկի հրաւեր երկարելով արեւելահայերէնի հնչյունաբանական արժէքներուն գերակայութեան ուղղութեամբ, արեւելահայախօսներու համար: Պէտք է նկատի առնել որ քերթուածներուն արեւմտահայերէն հնչյունաբանութիւնը կ'ամրապնդուի իւրաքանչիւր տողի տակ գրտնուող տառադարձութեան միջոցով եւ «ուղագրական ազատութիւններով գրված» որոշ բառեր կը կորսնցնեն իրենց զուգորդիչ կապը բնագիրին հետ, հետեւաբար կորսնցնելով իրենց իմաստը:

#ճիվճիվի նման խառնածին գրութեանականութեան (hybrid textuality) մուտքը հայ արդի գրական ստեղծագործութիւններէ ներս, անդրադարձի առիթը կը ստեղծէ անկէ յառաջացած բախումներու մասին՝ տպագիր աշխարհի կայական (static) տարրերու եւ թուային աշխարհի յարաշարժական (dynamic) տարրերու միջեւ, գրական լեզուի եւ խօսակցական լեզուի միջեւ կամ արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի միջեւ: Դեռ պէտք է սպասենք որոշելու համար թէ արդեօք ասոնք պիտի մնան իբր փորձառական գրութեան օրի-

նակներ, թե՛ կ'առաջադրեն անելի մեծ ուղ-
ղություն մը: Կ'արժե՛ յիշել որ այս նիւթին
շուրջ խորհիլը բացարձակ նորություն մը չի
ներկայացներ: Ահա կ'աւարտեմ Դանիէլ
Վարուժանի միտքերը խառնածին լեզուի
հարցին մասին՝ «Դիցուք թէ վայրկեան մը
անտեսենք այդպիսի ճուլումի մը երեք
գլխաւոր արգելապատճառները,—ժողո-

վուրդը, գրական անցեալը ու երկու լեզու-
ներուն մէջ եղած խորունկ տարբերու-
թիւնները եւ արեւելեան ու արեւմտեան
բարբառները նետենք մէկ հալոցի մէջ. Ի՞նչ
առաջ պիտի գայ. անկերպարան միգա-
մած մը, լեզուական խառնակութիւն մը,
ալքիմիական բաղադրութիւն մը՝ ուրկէ ի
հարկէ ոսկի պիտի չստանայինք»¹⁵:

¹⁵ «Հայ լեզուի խնդիրը», *Ազատամարտ*, մայիս 22/
յունիս 4, 45 (1911), էջ 5:

«ՉԱՓԱՃՈՅ ԵՐԿԵՐ - ՎԷՆՍԷՆԻ ԱՆՏԱՌԸ» ՆԻԿՈՂՈՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Հրատարակության պատրաստեց, յառաջարանը գրեց, ծանօթագրեց՝

Արթուր Անդրանիկեան. Էդիթ Պրինս, 2022:

Յ. ՎԵՐԾԱՆՈՂ

Շերկայ հատորը, անլի քան 500 էջ ծաւալով, խմբագիր Ա.Անդրանիկեանի՝ «Սարաֆեանական» յաջորդական հրատարակութիւններուն նորագոյնն է՝ մեր գրասէղաններուն հասած: Կ'ամփոփէ «...«Չափածոյ երկեր»ը եւ «Վէստէնի անտառը» խոլորիսագրութիւնը»:

Հրատարակութիւնը կոկիկ է, ակնահաճոյ՝ առաջին ակնարկով, էջադրում ու տպագրութիւն բաւական խնամուած, նոյնիսկ եթէ երկ առ երկ ներկայացումը կը շարունակէ թխմումի երեւանեան «աւանդութեան» տուրք տալ (երկէ երկ անցումը կը կատարուի ներքին տիտղոսաթերթերու սեղմուած-իրերայաջորդ էջերով, աջի կամ ձախի՝ պատահաբար, եւ առանց նուագագոյն բացութեան): Իսկ բովանդակութիւնը, բաւական խնամուած. կը ներկայանայ սակաւասխալ արդիւնքով համեմատաբար...

Հրատարակութեան Աքիլէսի մէկ կրունկը իր «վերլուծական» ներածութիւնն է, որուն առանց ծանրանալով՝ կը բաւէ խմբագիրին ընել մէկ թելադրանք-Որ՝ լաւ կ'ընէ յետագայ իր նախաձեռնութիւններուն մէջ (գործօս հրատարակիչ է) անլի հետամուտ ըլլալու *իմաստի*, քան՝ բառեր կուտակելու... Լաւ կ'ընէ նաեւ՝

եթէ նախ հաշուեյարդարի մը ենթարկէ ենթակայական հիւանդագին մղումներ ու բարդոյթներ, չխճողուելու համար մակարոյծ ակնարկութիւններով—ինչպէս ըրած է արարտի իր կցկտուր «Ծանօթագրութեան» մէջ: Ու անլի լաւ կ'ընէ եթէ, փոխանակ հաշուելու փարիզեան հրատարակութեան գոյ թէ անգոյ վրիպակները, ընդունի, որ իր գոյգ բաժիններուն համար... անխնայ օգտագործած է 1980ականներուն Սարաֆեանը մոռացութեան խաւարէն կամ մամուլի քաւարանէն հանող գոյգ հրատարակութիւնները՝ պէլրութեան *Չափածոյ երկեր* եւ փարիզեան *Վէստէնի անտառը*, եւ զանոնք յիշատակած է *միայն* «ի մէջ այլոց», մթին ու անհասկնալի «առարկութիւններու» առթիւ...

Աքիլէսի միւս կրունկը...: Բայց արդէն երկարեցանք: Ամփոփելով ուրեմն՝ մաղթենք, որ խմբագիր-հրատարակիչը խնամէ, յաճախակի չեղծէ իր՝ Սարաֆեանէ (ինչպէս եւ տեղ մը՝ Մեծարենցէ), կատարած մէջբերումները: Մենք իրեն պիտի չհետեւինք՝ ընելու համար իր (ոչ սակաւաթիւ) վրիպակներուն համարակալութիւնը՝ ըլլայ մէջբերումներու, ըլլայ բուն իսկ սարաֆեանական բնագիրին մէջ, եւ չափածոյի, եւ *Վէստէնի Անտառը* արձակին...:

Այսքանով կը բաւարարուինք՝ յուսալով որ թելադրութիւնները կ'ունենան իրենց դրական ազդեցութիւնը, կ'օգնեն արդիւնքներ անլի եւս բարելաւելու, ինչպէս՝ մանաւանդ՝ կեցումաճքներ առողջացնելու—իմա՛ *համեայրացնելու*...

յեղ-գիր. - Ընկերացող նկարը, ուր փոխանակ հատորի փոխդասաթերթին՝ կը ներկայացնենք երեւի կողքը, չկարծուի որ ... վրիպակ է: Խնդրոյ առարկան հոս՝ Սարաֆեանի նկարին ընկերացող կարճ մէջբերումն է, որուն մանրամասնեալ տեսքը կը ինչպէնք ընթերցողին—իր երեսնեակ մը բառերը այլանդակող փասնեակ փառասխալներով:

ՈՒԺԵՂ ՆՐԲՈՒԹԻՒՆ – ԿԱՄ ԹԷ ԻՆՉՈՒ ՆԱՐԻՆԷ ԻՍԱԶԱՆԵԱՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏԸ ՊԷՏՔ Է ՏԵՂ ԳՏՆԷ ՄԷՆ ՄԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ, ՑՈՒՑԱՍՐԱՀԻ, ՀԱԻԱՔԱԾՈՅԻ ՈՒ ՏԱՆ ՄԷՋ

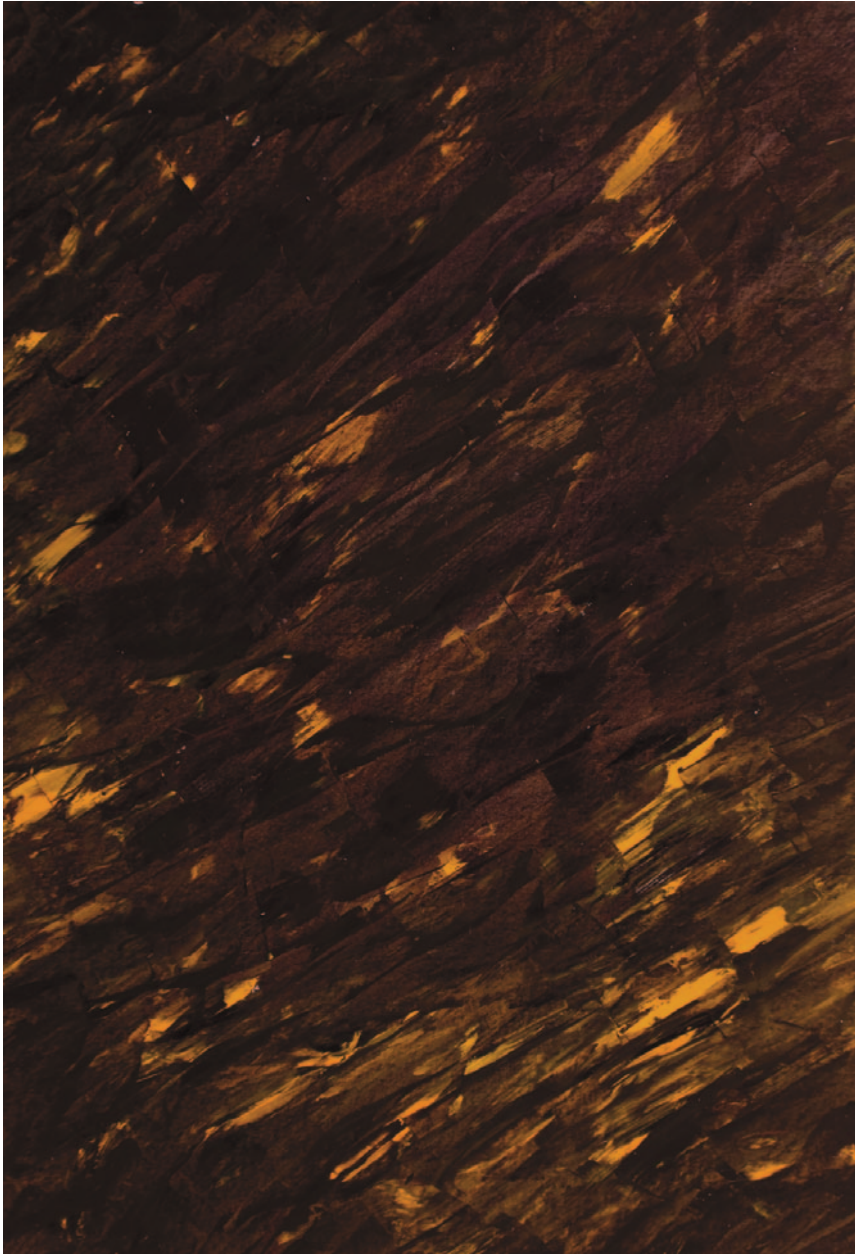
ՆԻԿՈԼԱ ՉԵԼԻԱՊՈՎ¹

Երբ ներկայ կ'ըլլաք խմբային ցուցահանդեսի մը ու կը սկսիք աչքէ անցընել պատերը խճողող պաստառները, պահ մը կու գայ երբ կը նշմարէք կտավ մը որ ձեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ իր վրայ: Կը շարունակէք ձեր ճամբան բայց կը վերադառնաք անոր: Եթէ անիկա Նարինէ Իսաջանեան է, ապա կանգ կ'առնէք: Կը կենաք, որովհետեւ անմիջապէս կը ներգրաւուիք անկէ եկող թրթռացումով:

Եթէ ուզէք այդ ազդեցութիւնը նկարագրող բառապաշար մը փնտռել, հետեւեալ գոյականները (ուրիշներու կարգին) ի մտի կու գան. արմատներ, խորհուրդ, հող, փիլիսոփայութիւն, ոգի, խորք, ուժ, տիեզերք, գետին, գեղեցկութիւն, անջրպետ, յուզում, Հայաստան, եւ շատ մը այլ բաներ: Ածականներու ցանկ մըն ալ պիտի պարփակէր՝ ներդաշնակ, անկեղծ, բաց, գրաւիչ, լեցուն, հաւասարակշռուած, զուսպ, ազատ, սահմանազերծ, անսահման, ու տակաւին բազմաթիւ ուրիշներ: Գրեթէ բոլոր գոյականներն ու ածականները կրնան փոխն ի փոխ կողք կողքի դրուիլ ու իմաստալից նկարագրութիւններով օժտել Նարինէին գործած ազդեցութիւնները մեր վրայ:

¹ Նիկոլա Չելիապով. *Նարինէ Իսաջանեան, սկրուպ արուեստ*, 124 էջ, Երևան, 2024:

Նկար՝ Նարինե Իսաջանեանի

Եթէ Նարինեին պաստառները հեռուէն դիտէք, երբեմն առաջին ականարկով շատ բան չէք տեսներ հոն պատահող, բայց բան մը ձեզ կը քաշէ դէպի իրեն: Երբ կը մօտենաք, ամբողջ աշխարհը, իր աշխարհը, ամբողջովին ընդերուզուած ձերինին՝ կը յայտնուի ձեր աչքերուն առջեւ: Երբ գեղեցիկ առիթը կ'ունենաք ներկայ գտնուելու անոր անհատական մէկ ցուցահանդէսին, այդ աշխարհը կը վերածուի իրայատուկ ու ինքնուրոյն տիեզերքի մը: Իր պաստառներուն բազմակիւթինն ու

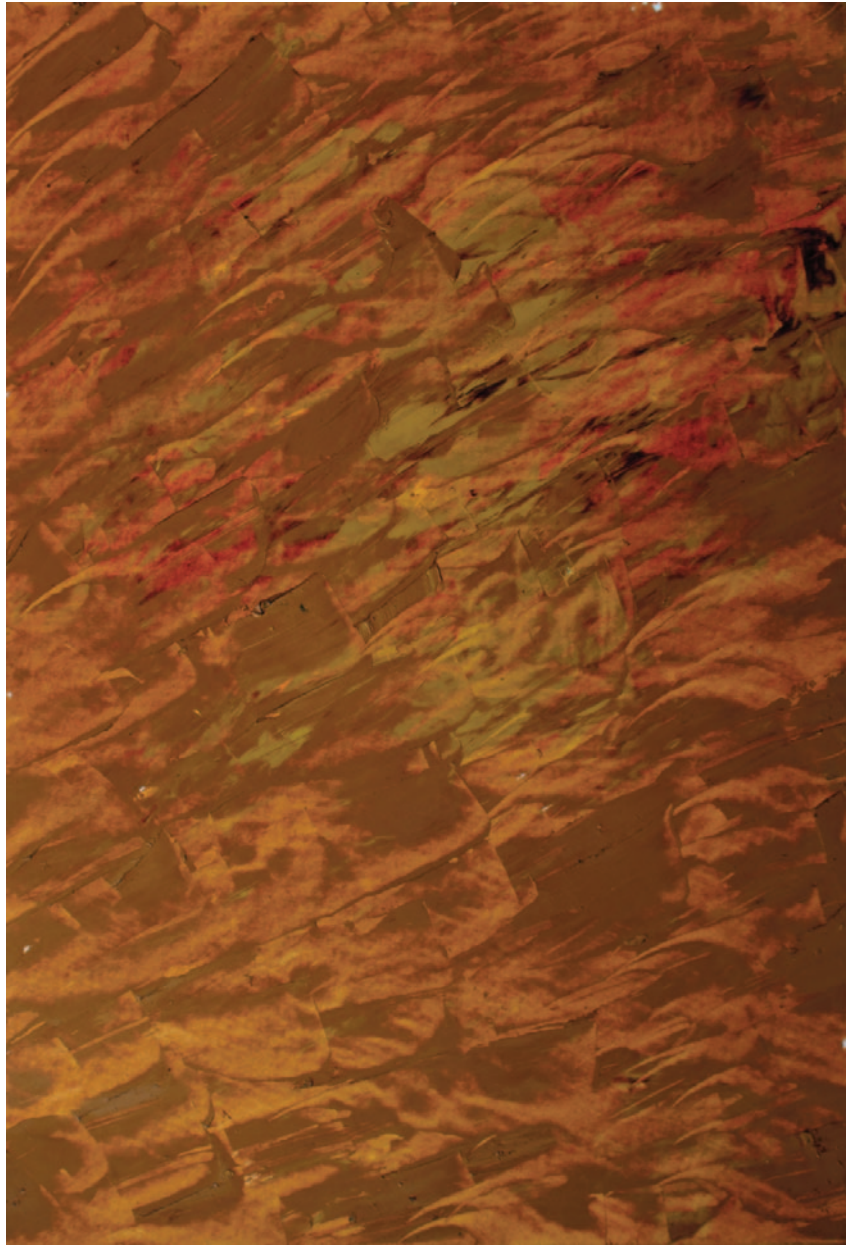
համապարփակութիւնը ձեզ կը մղեն զինք տեսնելու որպէս եզակի ու խորունկ փիլիսոփայ մը, մարդ արարած մը, որ իր «բառագուրկ» տեսողական արուեստին մէջէն պատգամ մը կ'ուղղէ մեզի որ կը սահմանէ մեր ով ըլլալը, ուրկէ գալը, եւ դէպի ուր երթալու ձգտումը:

Հում նիւթերը զորս կը գործածէ՝ ինչպէս հողը, աւազը, եւ այլն, մէկ կողմէ ձեզ աւելի կը մօտեցնեն մայր բնութեան՝ ֆիզիքական իր յայտնակերպումին մէջ, սակայն միւս կողմէ այդ նիւթերը, անցած ըլլալով արուեստագէտի հոգիէն ու ոգիէն, կ'անհետանան իբրեւ այդ ու կը վերածուին նորանոր գոյացութեան մը, մշտնջենական արժէքներու սրբազան պատգամով:

Արուեստագէտին գործած ազդեցութեան մասին եւս մէկ կարելոր նկատառում. ան ոչ միայն փոխանցուած պատգամով մեզ կը

դաստիարակէ, այլ մեր ներսիդիէն կը քաղէ յուզումներ, մտածումներ ու խոկումներ, մեր ոգեկան ուժերը կանչելով իրեն: Ահա ինչու Նարինէ Իսաջանեանի արուեստը պէտք է տեղ գտնէ մէն մի թանգարանի, ցուցասրահի, հաւաքածոյի ու տան մէջ:

Անգլերէնէ թրգմ.՝ Րաֆֆի Աճէմեան

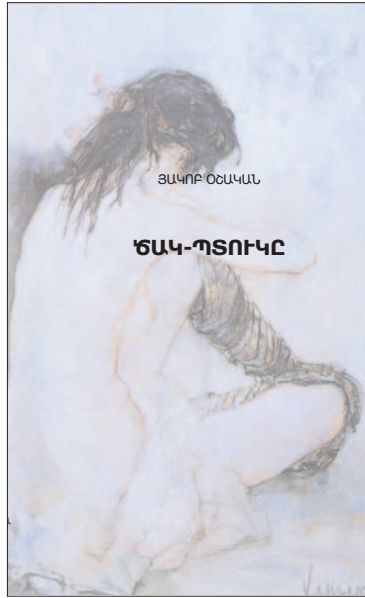
Նկար՝ Նարինէ Իսաջանեանի

Նկար՝ Նարինե Իսաջանեանի

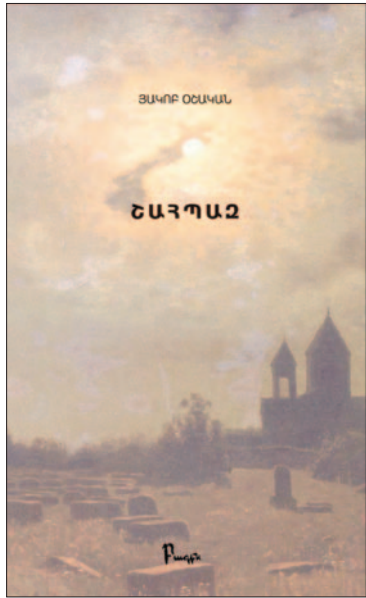
ՆՈՐ Ի ՆՈՐՈՅ

ԲԱԳԻՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԴԱՍԱԿԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

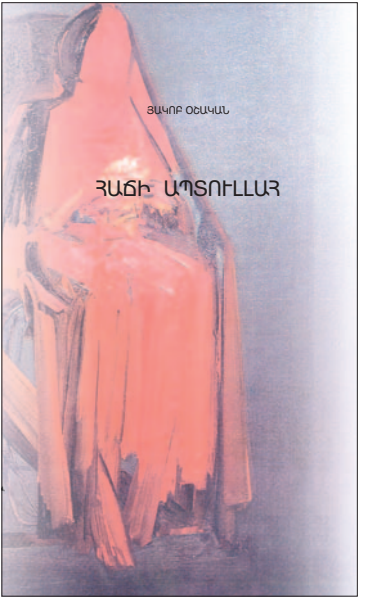
Հեղինակ՝ Յակոբ Օշական
Խմբագիր՝ Յարութիւն Քիրքճեան
Կողքի խորանկարը՝ Ժանսէմի
Կողքի ձեւաւորում՝ Յ. Քիրքճեան
Հրատարակութիւնը՝ Բագին
Տպարան՝ Համազգայինի
Վահէ Սէթեան տպարան
Պէյրութ, 2024

Ծակ Պարուլը, առաջին ծաւալուն վէպը Յակոբ Օշականի, լայն պատմաւի վրայ կը վերակենդանացնէ պոլսամերձ հայ գաւառը, որուն բնիկն էր գրագէտը: Այս հսկայ որմնանկարը, ժամանակի աւանդական մէկ ընկերութեան բնորոշ գիծերուն մէջէն եւ անոնցմէ անդին, անկրկնելի հարստութեամբ եւ ուժգնութեամբ մեր առջեւ կը բանայ ամբողջ հանդէս մը՝ մարդկային յորդ ապրումներու, կիբքերու, երջանկութեան յուսահատ որոնման եւ ճակատագրական բախումներու:

Հեղինակ՝ Յակոբ Օշական
Խմբագիր՝ Յարութիւն Քիրքճեան
Կողքի խորանկարը՝ Գէորգ
Բաշինջաղեան (հատուած)
Կողքի ձեւաւորում՝ Յ. Քիրքճեան
Հրատարակութիւնը՝ Բագին
Տպարան՝ Համազգայինի
Վահէ Սէթեան տպարան
Պէյրութ, 2024

2024ը կը նշէ հարիւրամեակը Յակոբ Օշականի վիպագրական ասպարէզին, սկսած՝ *Շահպազով*, հրատարակուած 1924ին (*Հայրենիք* ամսագիր): Վէպը հատորի մէջ պիտի հրատարակուէր շատ ատելի ուշ, 1958ին, Պէյրութ, «Յ. Օշականի աշակերտներու» նախաձեռնութեամբ, կցուած *Խոնարհները* պատմուածքներու «Խոնարհներ» շարքի աւարտին: *Շահպազը* սակայն վէպ է, ուրոյն արժէքով, եւ իր անջատ, անկախ հրապարակումը անհրաժեշտ էր լիակատար արժեւորումի մը համար:

Հեղինակ՝ Յակոբ Օշական
Խմբագիր՝ Յարութիւն Քիրքճեան
Կողքի խորանկարը՝ Փօլ
Կիրակոսեանի
Կողքի ձեւաւորում՝ Յ. Քիրքճեան
Հրատարակութիւնը՝ Բագին
Տպարան՝ Համազգայինի
Վահէ Սէթեան տպարան
Պէյրութ, 2024

Հաճի Ապտուրան, ի տարբերութիւն՝ Յ. Օշականի վաստակի մեծ մասին, կը պատկերէ բացառապէս թրքական պոլսամերձ գաւառներու կեանքը, թուրք կերպարներու յարաբերութիւններն ու ապրումները: Միացած մի քանի այլ գործերու, նաեւ *Մնացորդացէն* որոշ հատուածներու, անիկա կը կազմէ անկրկնելի վկայութիւն մը ԺԹ դարավերջին թուրք ընկերութեան եւ բարքերուն, որ վիպագիրը առիթ է ունեցած ճանչնալու խորապէս: